

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

K slovanskému základu *-prav-* ve vyjádřování morálních kategorií
správnosti, spravedlnosti a práva (ve světle kognitivní lingvistiky)

At the slavic radical *-prav-* and its use for the expression of the
moral categories of rightness / equity / right (by method of cognitive
linguistics)

Diplomová práce

Ilona Poňavičová
Vedoucí práce: Doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.
2008

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že /
jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu

Ilona Poňavičová

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Katedra / ústav: Ústav českého jazyka a teorie komunikace

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

Jméno a příjmení studenta: Ilona Poňavičová

Datum narození: 2. listopadu 1981

Kontaktní adresa: Komárovská 1937/58, Praha 9 – Horní Počernice, 193 00

Obor studia / kombinace: Český jazyk a literatura – slavistika ve specializaci serbistika

Diplomní obor: Český jazyk

Název práce v češtině: K otázce slovanského základu *-prav-* a jeho použití pro vyjádření morálních kategorií správnosti, spravedlnosti a práva

Název práce v angličtině: At the slavic radical *-prav-* and its use for the expression of the moral categories of rightness / equity / right

Vedoucí práce: PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Konzultant: Michel De Fornel, Directeur d'études, EHESS, FR

Pokyny k vypracování:

Metaforická síť pojmů, jež v češtině (i v ostatních slovanských jazycích) slouží k označení morálních kategorií správnosti (patřičnosti), práva a spravedlnosti, se ve svých hlavních osách opírá o lexémy se slovním základem *-prav-*, který má tělesně-orientační předobraz ve významech (signifié) *vpravo / pravý* (západoslovanské a východoslovanské jazyky) a *rovně / rovný* (jihoslovanské jazyky).

První část práce se bude věnovat možným motivacím užití původního významu slovanského *-prav-* (tj. *přímý, kolmý*) pro označení daných morálních kategorií. K tomuto cíli bude kromě některých současných kognitivně-lingvistických konceptů (viz Lakoff, Johnson, Turner) užito zejména přístupu,

který pro vysvětlení možného původu lidské představivosti a jazyka nabídl americký neurobiolog Antonio Damasio. Bude přihlédnuto i ke kulturně-kognitivnímu přístupu prezentovanému např. pracemi Alana Cienkiho či Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové.

V druhé (lingvisticky komparativní) části bude nastíněn rozsah použití tohoto slovního základu v češtině, ruštině a srbštině jakožto představitelích tří větví slovanských jazyků. Hlavním materiálem budou synchronní a diachronní slovníky daných jazyků.

Doporučená literatura:

Cassin, Barbara (a kol.) : *Vocabulaire européen des philosophies*. Paris : Le Robert : Seuil, 2004

Cienki, Alan: *Straight: An image schema and its metaphorical extensions*. Cognitive Linguistics, 9/2, 1998, s. 107 – 149

Damasio, Antonio : *L'erreur de Descartes*. Paris. 1995 (Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain, 1994)

Damasio, Antonio : *Hledání Spinozy: Radost, strast a citový mozek*. Praha. 2004

Damasio, Antonio : *Le sentiment même de soi*. Paris. 1999 (*The feeling of what happens. Body and emotion in the making of consciousness*, 1999)

Johnson, Mark: *Moral Imagination. Implication of cognitive science for ethics*. Chicago – London. 1993

Lakoff, George, Johnson, Marc: *Metafory, kterými žijeme*. Praha. 2002

van Leeuwen-Turnovcová, Jiřina: *K sémantice a symbolice polarity mezi pravou a levou polovinou sociálního prostoru*. Sborník 1990-1991. Kruh přátel českého jazyka. Praha 1993 s. 110 – 137

Němec, Igor : *Obaz předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce*. Slovo a slovesnost, 55, Praha. 1994, s. 263 – 268

Nerlich, Brigitte : *Seeing as: Metaphors and images in individual and popular consciousness and imagination*, <http://www.info-metaphore.com/articles/nerlich-metaphors-and-images.html>

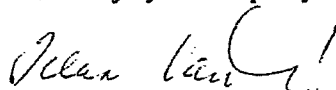
Rastier, François: *Sémantique et recherches cognitives*, Paris. 1991

Weil-Barais, Annick (et al.) : *L'homme cognitif*. Paris. PUF 2005

Turner, Mark: *Literární mysl*. Praha. 2005

Vaňková, Irena a kol.: *Co na srdci, to na jazyku -- Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: 2005

Vedoucí práce (podpis):

Datum zadání práce:

24. října 2006

.....
Vedoucí základní součásti:

.....
Děkan

Datum: 24/10/2006

Obsah

Úvod	s.1
1. Výskyt pojmenování odvozených od kořene <i>-prav-</i> v současné češtině, srbštině a ruštině	s. 7
1.1. Konkréta	s. 8
1.2. Abstrakta	s. 9
1.2.1 Statické vlastnosti substancí	s. 9
1.2.2 Dynamické vlastnosti substancí	s.12
1.2.3 Substance jako samostatná fakta	s.15
2. Konceptualizace významů lexémů odvozených od kořene <i>-prav-</i> v rámci představového schématu ROVNÝ/PŘÍMÝ (STRAIGHT)	s.19
2. 1 Tělesný základ konceptualizace - orientační metafory	s.21
2. 2 Zkušenost s fyzikálními vlastnostmi předmětů	s.25
2. 3 Vliv již existujících ontologických metafor	s.36
3. Mezijazykové a etymologické komparace	s.39
3. 1 Jazyky některých vzdálených kultur	s.44
3. 2 K indoevropským východiskům sémantické opozice ROVNÝ x KŘIVÝ	s.51
4. K tělesně ukotvenému původu metafor	s.62
Závěr	s.69
Resumé, klíčová slova	s.72
Literatura	s.73

Úvod

Značná část slov, jež v češtině i v ostatních slovanských jazycích pojmenovávají jevy, které souvisejí s naším zakoušením PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY A PRÁVA, je tvořena pomocí různých základových morfů, které slouží zároveň k vyjádření významů abstraktních (čili postrádajících denotát fyzické povahy)¹ i konkrétních (majících fyzickou podstatu, tj. označujících takové třídy objektů, jejichž prvky jsou smyslově vnímatelné a časoprostorově lokalizovatelné, a o nichž říkáme, že existují).² Morf, který je nejčastějším slovotvorným východiskem pro názvy těchto oblastí zkušenosti, je kořen *-prav-*, který v rámci konkrétní označuje v praslovanštině³ a v současných jihoslovanských jazycích⁴ zejména denotát ‚rovný‘, ‚přímý‘ (čili „ten, který je nejkratší spojnicí mezi dvěma body“),⁵ a v západoslovanských a východoslovanských jazycích⁶

---

¹ *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Lidové noviny, 2002 (dále jako ESČ), s. 22.

² ESČ, s. 223.

³ Viz Cienki, A. *STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions* (dále jako Cienki, A. 1998a). in: American Contribution to The Twelfth International Congress of Slavists, Cracow, August-September 1998. Literature. Linguistics. Poetics. Bloomington, in : Slavica 1998, s. 302.

⁴ Viz : Andrejčin, L. aj. *Bŭlgarski tŭlkoven rečnik*. Sofija: Nauka i izkustvo. 1995.

Murgozki, Z. *Rečnik na makedonskiot jazik*, Skopje : ZM, 2005.

Stevanović, M. aj. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Novi Sad : Matica Srpska, 1990.

Jistou výjimkou je zde slovinština, ve které jsou deriváty odvozené od kořene *-prav-* zachovány pouze u abstrakt, viz *Slovar slovenskega knjižnega jezika, Knj. 3, Ne-Pren*, Ljubljana : Založila državna založba Slovenije, 1979.

⁵ Moskovljević, M. *Rečnik savremenog srpskog književnog jezika s jezičkim savetnikom*. Beograd : Gutenbergova galaksija, 2000 (dále jako RSKJ), s. 495.

⁶ Viz Havránek, B. aj. *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha :

Československá akademie věd, 1960-1971, dále jako SSJČ.

Ožegov, S. I. *Slovarʹ russkogo jazyka*. Moskva : ONIKS, Mir i obrazovanie, 2006.

„pravý“ (tzn. „jsoucí na druhé straně těla, než je srdce, jsoucí po této straně pozorovatele“)⁷.

Vzhledem k bohaté slovotvorné produktivitě tohoto morfu na poli konkrétních i abstraktních výrazů (která se projevuje rozpětím v tvoření slov, jako jsou *vpravo*, *pravý*, *pravítko*, ale například i *spravedlnost*, *právo* a *popravit*)⁸ můžeme předpokládat existenci různých sémantických (zejména **metaforicky založených**)⁹ vztahů mezi významy jeho jednotlivých derivátů. Jejich podstatou je „chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci“,¹⁰ a to zejména takovým způsobem, že „z primární zdrojové oblasti, ve které se nacházejí pojmy, které se rodí přímo z naší smyslové (především zrakové a hmatové, tedy tělesné) zkušenosti, přenášíme význam do určité obecnější a abstraktnější oblasti cílové.“¹¹

Pokud si určíme za výchozí okamžik sémantického vývoje lexémů dané slovotvorné čeledi praslovanské období a pokud připustíme, že výše uvedený konkrétní denotát ‚ten, který je nejkratší spojnici mezi dvěma body‘ označený praslovanským *prav je naší smyslové zkušenosti bezprostředně přístupný, budeme z toho moci (v návaznosti na premisy kognitivní lingvistiky) odvodit, že naše chápání pojmů ztělesněných deriváty tohoto slovotvorného základu

---

Bileцькij-Nosenko, P. *Slovník ukrajinšćkoj movi*. Kiřv : Naukova dumka, 1966.

Krapivy, K. K. *Belorussko-russkij slovar*. Moskva : AN SSSR, 1962

Doroszewski, W. aj. : *Słownik języka polskiego, Tom szósty : P – Prę*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964.

Balcová, T., Greňa, Š. *Česko-slovenský a slovensko-český slovník*. Bratislava : Kniha-Spoločník, 2004.

Páta, J. *Kapesní slovník lužicko-česko-jihoslovanský a česko-lužický*. Praha : Českolužický spolek « Adolf Černý », 1921.

Jentsch, R. *Deutsch-obersorbisches Wörterbuch, Němsko-hornjoserbski słownik, II, L-Z*. Bautzen : Domowina, 1991.

⁷ Druhou výjimkou je staroslověnština, ve které se setkáváme s oběma uvedenými významy, viz *Slovník jazyka staroslověnského, III, P-R*. Praha: Academia, 1982.

⁸ Definice slovníkových významů těchto pojmů viz v následující kapitole.

⁹ Zvýrazněno autorkou (dále IP).

¹⁰ Viz např. Lakoff, G., Johnson, M. *Metafory, kterými žijeme* (dále jako Lakoff, G., Johnson, M. 2002). Praha: Host, 2002, s. 17.

¹¹ Viz Lakoff, G., Johnson, M. 2002, s. 76.

bude ze smyslové zkušenosti PŘÍMOSTI/ROVNOSTI jakožto ‚nejkratší spojnice mezi dvěma body‘ určitým způsobem odvozené.

V oblasti kognitivní lingvistiky, která metaforické procesy v jazyce a myšlení zkoumá, se problematikou metaforického propojení lexémů vyjadřujících představu PŘÍMOSTI/ROVNOSTI a PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY a PRÁVA v indoevropských jazycích (především v angličtině a v ruštině) zabýval zejména Alan Cienki.¹²

Slovanské abstraktní lexémy odvozené od kořene *-prav-* patří v autorově pojetí mezi příklady (v tomto případě lexikalizovaných) metafor, konceptualizovaných na základě různých typů naší zkušenosti s PŘÍMOSTÍ/ROVNOSTÍ (STRAIGHTNESS)¹³ v přírodě a ve společnosti. A. Cienki začleňuje pojem PŘÍMÝ/ROVNÝ (STRAIGHT)¹⁴ mezi několik desítek základních **představových čili konceptuálních schémat (image schemas)**,¹⁵ která M. Johnson definoval jako „vzory, modely a/či zákonitosti pravidelně se opakující v našem jednání, vnímání a chápání“,¹⁶ které jsou, jinak formulováno,¹⁷ „klíčovými mentálními vzorci, danými běžnou zkušeností člověka, jeho orientací v prostoru, stojícími v pozadí klasické kategorizace jevů.“

Jako představové (konceptuální) schéma lze pojem PŘÍMÝ/ROVNÝ podle A. Cienkiho chápat díky třem skutečnostem:

---

¹² Viz Cienki, A. 1998a, s. 298-313 (srov. pozn. č. 3)
a Cienki, A.: *Slavic Roots for ‚Straight‘ and ‚Bent‘: Experiential Gestalt, Conceptual Metaphors, and Cultural Models as Factors in semantic Change*. In: *Cognitive linguistics 9-2* (1998). Hague : Mouton de Gruyter, 1998, s. 107-149 (dále jako Cienki, A. 1998b).

¹³ Dále jen č. jako PŘÍMOST / ROVNOST.

¹⁴ Dále jen č. jako PŘÍMÝ/ROVNÝ.

¹⁵ Dále jen č. jako představové (konceptuální schéma).

¹⁶ „Recurrent patterns, shapes, and/or regularities of our actions, perceptions and conceptions“ Johnson 1987, citováno in Cienki, A. 1998b, s. 107.

¹⁷ Viz Vaňková, I. in: Vaňková, I., Nebeská, I., Saicová Římalová, L., Šlédrová, J. *Co na srdci, to na jazyku*, Praha : Karolinum, 2005 (dále jako Vaňková, I. a kol. 2005), s. 105.

1. Má velkou schopnost k vytváření *orientačních metafor* (založených na našem tělesném ukotvení ve světě),¹⁸ a to tím, jakou roli v tomto tělesném ukotvení hraje.
2. Přímé / rovné linie hrají obzvláštní roli ve zrakové a hmatové percepci předmětů, které nás obklopují. To je na jedné straně způsobeno zejména našimi vrozenými gestaltovými způsoby vnímání tvarů¹⁹ a na druhé straně naší zkušeností s mechanickou výhodností rovného (,nekřivého‘) charakteru předmětů a přímého směru pohybu.
3. Fyzikální charakter PŘÍMOSTI/ROVNOSTI lze metaforicky aplikovat na řadu abstraktních pojmů, jejichž denotáty jsou naší myslí samy o sobě často metaforicky konceptualizovány (prostřednictvím *ontologických metafor*)²⁰ jako fyzicky uchopitelná jsoucna.²¹

Jako jeden z důsledků takto založené konceptualizace pak A. Cienki popisuje rozsáhlé soubory výrazů týkajících se oblastí PROMLUVY (DISCOURSE), MYSLI (THOUGHT), ŘÁDU (ORDER), MORÁLKY (MORALITY) a OČEKÁVANÉHO CHOVÁNÍ JEDINCE VE SPOLEČNOSTI (EXPECTED SOCIAL BEHAVIOUR),²² lexikálně odvozených z morfů, které měly v praslovanštině význam ,rovný‘, ,přímý‘ (,straight‘) a opozitně ,křivý‘ (,crooked‘), ,ohnutý‘ (,bent‘) či ,otočit‘ (,to turn‘).

Záměrem této diplomové práce je nahlédnutí konceptualizací slovanských pojmů lexikálně odvozených od kořene *-prav-* (např. *pravda*, *spravedlnost*, *právo*) které souvisejí s výše uvedenými abstraktními významovými oblastmi. Zejména bychom chtěli porovnat

¹⁸ Detailněji viz zde kapitola č. 2.

¹⁹ K tomu viz Lakoff, G., Johnson, M. 2002, např. s. 87.

²⁰ Detailněji viz zde kapitola č. 2.

²¹ Cienki, A. 1998a, s. 112.

²² Cienki, A. 1998b, s. 303.

podobu této konceptualizace tak, jak ji vysvětlil A. Cienki (a která je do určité míry ovlivněna skutečností, že si autor jako výchozí okamžik sémantického vývoje slovanských příkladů zvolil praslovanské období), s pojetím, které k osvětlení mechanismů těchto konceptualizací nabízí východisko indoevropské.

Již letmý pohled do etymologických slovníků²³ totiž napovídá, že existovala období, kdy určité pojmy mohly být včleněny do abstraktních významových celků zahrnujících PATŘIČNOST (SPRÁVNOST), SPRAVEDLNOST, PRAVDU A PRÁVO, aniž by ovšem zároveň zřetelně sloužily k označení konkrétních fyzikálních entit, které pojmenovávají dnes, a které patrně pojmenovávaly v praslovanštině.

V první fázi podáme přehled významů, které pojmy spojené s kořenem *-prav-* vyjadřují v češtině, srbštině a ruštině jakožto představitelích tří větví současných slovanských jazyků.

V následující části detailněji představíme A. Cienkim popsané mechanismy, díky kterým se denotát ‚ten, který je nejkratší spojnicí mezi dvěma body‘ stal základem představového (konceptuálního) schématu PŘÍMÝ / ROVNÝ, a uvedeme příklady metafor, které lze z tohoto schématu odvodit. Budeme sice vycházet z autorem uvedených příkladů konceptualizací, které kromě metaforicky založených slov zahrnují například i idiomatické výrazy a úsloví, ale zaměříme se zejména na případy lexikalizované a na jejich výskyt v současné češtině, srbštině a ruštině.

Poté se pokusíme ověřit, zda je možno najít podobné konceptualizace v jazycích některých kultur, které se od naší kultury

---

²³ Např. Rejzek, J. *Český etymologický slovník*. Praha : Leda, 2001 (dále jako Rejzek, J. 2001), Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha : ČSAV, 1957 (dále jako Machek, V. 1957), Holub J., Kopečný, Fr. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1951 (dále jako Holub, J.- Kopečný, Fr. 1951) a Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU, 1974 (dále jako Skok, P. 1974).

diametrálně odlišují způsobem (a v určitém slova smyslu i stupněm) společenského a industriálního vývoje.

Nakonec se zaměříme na indoevropská východiska souboru slov zpracovaných v prvních dvou částech. Jejich pomocí se pokusíme nahlédnout, jak by pojmy vztahující se k oblastem PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY A PRÁVA mohly být konceptualizovány, aniž bychom k tomu byli nuceni reflektovat naši zkušenost s fyzikálními vlastnostmi (neživých) předmětů. Závěry, které z této kapitoly vyplynou, se v poslední fázi pokusíme porovnat s výsledky některých současných etologických a neurobiologických bádání.

1. Výskyt pojmenování odvozených od kořene -prav- v současné češtině, srbštině a ruštině

Jak již bylo uvedeno, v moderní češtině, srbštině i ruštině²⁴ slouží pojmenování založená na společném slovním kořeni *-prav-* (viz např. č. *pravít, správnost, pravda, právo, spravedlnost*) k označení skutečností týkajících se významových oblastí PROMLUVY, MYSLI, ŘÁDU, MORÁLKY a OČEKÁVANÉHO CHOVÁNÍ JEDINCE VE SPOLEČNOSTI.

V této kapitole podáme přehled takovýchto lexikálních realizací v č., s. a r. ze synchronního hlediska.

Prvním rámcovým kritériem, podle kterého roztrídíme materiál, bude konkrétní či abstraktní charakter jeho denotátů.²⁵ Tento postup jsme zvolili s ohledem na to, že kognitivní lingvistika považuje významovou oblast (v tomto případě tvarových) konkrét za zdrojovou doménu metaforických konceptualizací abstraktních pojmů.²⁶

V rámci skupiny abstrakt (do které patří většina nalezených výrazů) pak daná pojmenování rozdělíme podle toho, zda označují statické vlastnosti substancí,²⁷ substance jako samostatná fakta²⁸ či jejich dynamické vlastnosti.²⁹ Budeme postupovat onomaziologickou metodou (tzn. budeme vycházet od pojmu jakožto odrazu jevu skutečnosti a zkoumat, jakými jazykovými znaky je vyjádřen) vzhledem k tomu, že v rámci daných jazyků může společné formálně identické pojmenování označovat odlišné významy a klasifikace na základě formálního hlediska lexémů samotných by mohla být matoucí.

---

²⁴ U výčtu jednotlivých příkladů viz jako č., s., a r.

²⁵ Srov. s. 2.

²⁶ Viz např. Cienki, A. 1998a.

²⁷ (A formálně jsou tedy adjektivy).

²⁸ (Z kteréhož vztahu vznikají substantiva).

²⁹ (A na formální úrovni se projevují jako slovesa). Viz SSJČ a onomaziologické, resp. pojmové kategorie in *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia, 1986, s. 212-215:

Postupovat budeme tím způsobem, že u každé z takto (onomaziologicky) vymezených skupin nejprve uvedeme slovníkové definice jednotlivých možných denotátů,³⁰ ke kterým následně přiřadíme jejich konkrétní českou, srbskou a ruskou lexikální realizaci.

Jako hlavní zdroj definic významů slov odvozených od kořene *-prav-* jsme použili *Slovník spisovného jazyka českého*.³¹ Z tohoto slovníku jsme čerpali i při uvádění jednotlivých příkladů (na úrovni samotných lexémů i kolokací) v rámci češtiny. Srbské ekvivalenty jsme dohledali v *Česko-srbském slovníku SANU* z roku 2001³² a ruské výrazy pak v akademickém *Česko-ruském slovníku* z roku 1973.³³ V případech, kdy pro určitý denotát vyjádřený deriváty kořene *-prav-* chybí český ekvivalent, jsme při definování takového denotátu vycházeli z uvedených překladových slovníků. Použití jednotlivých srbských a ruských příkladů jsme nakonec konzultovali se skupinou rodilých mluvčích.

1.1. Konkréta

1.1.1 ‚jsoucí nejkratší spojnicí mezi dvěma body‘

č. $\emptyset$ / s. *pravi* (*pravi put*)³⁴ / r. $\emptyset$

1.1.2 ‚jsoucí na druhé straně těla, než je srdce‘, ‚jsoucí po této straně pozorovatele‘

č. *pravý* (*pravá ruka*) / s. $\emptyset$ / r. *pravij*

---

³⁰ Vynecháváme přitom denotáty zastaralé či jinak výrazně periferní.

³¹ Viz poznámka č. 6.

³² Ivić, P. a kol. *Češko-srpski rečnik / Česko-srbský slovník*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001 (dále jako *ČSS*).

³³ Kopecký, L. V. a kol. *Česko-ruský slovník*. Praha : SPN, Moskva : Russkij jazyk, 1973 (dále jako *ČRS*).

³⁴ ‚Rovná / přímá cesta‘.

1.2. Abstrakta

1.2.1 Statické vlastnosti substancí

1.2.1.1 ,vystihující skutečnost‘, ,shodný se skutečností‘, ,odpovídající skutečnosti‘

č. *správný (správné řešení) / s. ispravan (ispravan odgovor)*³⁵ / r. *pravilьnyj (pravilьnyj otvet)*³⁶

1.2.1.2 ,odpovídající dané situaci‘, ,vhodný‘, ,náležitý‘

č. *správný (páka ve správné poloze; správná připomínka) / s. pravilan (sedi pravilno)*³⁷ / r. *pravoj (pravye navyki pisьma)*³⁸

1.2.1.3 ,takový, který má příslušné vlastnosti v nejvyšší míře‘: ,opravdový‘, ,skutečný‘, ,takový, jaký má dle svého označení být‘

č. *pravý, opravdový (pravé, opravdové zlato; pravý, opravdový přítel) / s. pravi (pravo zlato, pravi muškarac)*³⁹ / r. ø

xxx

V r. se namísto ,*pravyyj‘ v tomto významu používá různorodých lexémů, rozličně charakterizujících věc, jejíž vlastnosti se tímto adjektivem vyjadřují. Například *istinnyj (istinnyj⁴⁰ prijatelь), naturalьnyj (naturalьnyj šelk)*⁴¹

---

³⁵ ,Správná odpověď‘.

³⁶ ,Správná odpověď‘.

³⁷ ,Sed' rovně‘.

³⁸ ,Správné návyky psaní‘.

³⁹ ,Opravdový chlap‘.

⁴⁰ Viz *istina*, r. synonymum pro *pravda* ve významu ,tvrzení, odpovídající skutečnosti, shoda, souhlas nějakého tvrzení se skutečností (z objektivního nebo subjektivního hlediska)‘.

⁴¹ ,Přírodní hedvábí‘.

1.2.1.4 ,v nejvyšší míře (a jediné) správný‘, ,náležitý‘, ,vhodný‘, ,patřičný‘

č. *pravý (pravé slovo na pravém místě) / s. pravi (pravi izbor)*⁴² / r. *pravyj (pravoe mnenie)*⁴³

1.2.1.5 ,takový, jaký je v podstatě‘, ,skutečný‘, ,vlastní‘, ,skoro skutečný‘, ,velmi se něčemu, někomu podobající‘, ,úplný‘, ,dokonalý‘

č. *pravý (pravá příčina; v pravém smyslu slova; pravý ráj) / s. pravi (prava ljubav, pravi raj)*⁴⁴ / r. ø

xxx

V r. se i pro tento význam používá spíše různých výrazů, které se mohou měnit podle kontextu, například *nastojasčij, istinnyj (nastojasčee, istinnoe položenie veščej)*⁴⁵ či *bukvalnyj, točnyj (v bukvalnom, točnom smysle slova)*⁴⁶

1.2.1.6 ,shodný s normou pokládanou za závaznou‘

č. *správný (správná výslovnost) / s. pravilan (pravilan oblik reči)*⁴⁷ / r. *pravilnoej (pravilnoe proiznošenie)*⁴⁸

1.2.1.7 ,řídící se pravidly‘, ,konaný podle pravidel‘, ,regulérní‘, ,odpovídající příslušnému vzoru nebo typu‘

č. *pravidelný (pravidelné skloňování; zast. pravidelné, důstojné chování) / s. pravilan (voziti pravilno)*⁴⁹ / r. ø

xxx

V r. se zde setkáváme s přejetým *reguljarnoe*

---

⁴² ,Pravá volba‘.

⁴³ ,Správný názor‘.

⁴⁴ ,Pravá láska‘, ,pravý ráj‘.

⁴⁵ ,Skutečný stav věcí‘.

⁴⁶ ,V pravém slova smyslu‘.

⁴⁷ ,Správný slovní tvar‘.

⁴⁸ ,Správná výslovnost‘.

⁴⁹ ,Jezdit podle předpisů‘.

1.2.1.8 ,vyznačující se stejností, stejnoměrností, souměrností‘

č. *pravidelný (pravidelný čtverhran náměstí) / s. pravilan (pravilne crte lica)*⁵⁰ / r. *praviľnyj (praviľnaja piramida)*⁵¹

1.2.1.9 ,ve stejných časových mezerách stále se opakující‘, ,podle nějakého řádu stále probíhající‘

č. *pravidelný (pravidelné lékařské prohlídky) / s. pravilan (pravilan ritam srce)*⁵² x *redovan (redovni lekarski pregledi)*⁵³ / r. ∅

xxx

V. r. se zde setkáváme s přejatým *reguljarnyj (reguljarnoe avtobusnoe soobščenie)*⁵⁴

1.2.1.10 ,jsoucí bez odchylek od určitého řádu‘, ,normální‘, ,regulérní‘, ,obvyklý‘, ,obyčejný‘, ,běžný‘

č. *pravidelný (pravidelný průběh nemoci) / s. ∅ / r. ∅*

xxx

V s. v tomto významu derivát od *-prav-* použít nelze, namísto toho spíše *redovan*,⁵⁵ v r. obdobně *reguljarnyj (reguljarnyj obraz žizni)*⁵⁶

1.2.1.11 (ke komu) ,mající smysl pro nestranné hodnocení někoho, něčeho, zejména práv druhého‘,

č. *spravedlivý (spravedlivý soudce) / s. pravedan (strog, ali pravedan)*⁵⁷ / r. *spravedlivyj (eto nespravedlivo)*⁵⁸

---

⁵⁰ ,Pravidelné tahy obličejů‘.

⁵¹ ,Pravidelný jehlan‘.

⁵² ,Pravidelný srdeční rytmus‘, viz tam, kde tato pravidelnost obsahuje konotaci určité nutnosti.

⁵³ ,Pravidelné lékařské prohlídky‘, viz tam, kde je nutnost této pravidelnosti méně zřetelná.

⁵⁴ ,Pravidelné autobusové spojení‘.

⁵⁵ Příbuzný s č. *řada, řádný*.

⁵⁶ ,Pravidelný, obyčejný průběh života‘.

⁵⁷ ,Přísný, ale spravedlivý‘.

⁵⁸ ,To je nespravedlivé‘.

1.2.1.12 (o něčem) ,shodující se se zásadami spravedlnosti‘,

č. *spravedlivý (budování spravedlivého světa) / s. pravedan (pravedan proces)*⁵⁹ / r. *spravedlivyj, pravyj (pravoe delo)*⁶⁰

1.2.1.13 ,odpovídající náboženským předpisům‘, ,svatý‘⁶¹

č. ø / s. ø / r. *pravednyj*

1.2.1.14 ,jsoucí bez viny‘⁶²

č. ø / s. ø / r. *pravyj (zaščitit' pravogo)*⁶³

xxx

č. *nevinný, s. nevin*

1.2.1.15 Pojmy pro denotáty jako ,obsahující pravdu‘, ,jednající podle pravdy‘, ,mluvící, vyjadřující pravdu, upřímný, opravdový‘ a ,shodující se s pravdou, se skutečností, skutečný, opravdový‘ odvozené od *pravda*, nebudeme zvlášť vymezovat vzhledem k jejich těsné významové návaznosti na toto východisko.

1.2.2 Dynamické vlastnosti substancí

1.2.2.1 ,(co) uvést (něco poškozeného) do předešlého stavu‘, ,provést opravu, správkou něčeho‘, ,opravit‘

č. *spravit (spravit hodinky) / s. popraviti (dati sat na popravku)*⁶⁴ / r. *ispravit' (ispravit' motor)*⁶⁵

---

⁵⁹ ,Spravedlivý proces‘.

⁶⁰ ,Správná, spravedlivá věc‘.

⁶¹ Definice viz ČRS.

⁶² Definice podle ČRS.

⁶³ ,Ochránit nevinného‘.

⁶⁴ ,Nechat si spravit hodinky‘.

⁶⁵ ,Spravit motor‘.

1.2.2.2 ,provést změnu k lepšímu, napravit‘

č. *napravit (napravit křivdu), spravit (spravit si náladu) / s. ispraviti (ispraviti nepravdu),⁶⁶ popraviti (popraviti raspoloženie)⁶⁷ / r. ispraviti (ispraviti položenie)⁶⁸*

1.2.2.3 ,připravit, upravit k použití, do náležitého stavu‘: např. ,zesílet‘, ,ztloustnout‘

č. *spravit se / s. popraviti se / r. popravitijsja*

1.2.2.4 ,činit‘, ,tvořit‘, ,budovat‘⁶⁹

[č. *připravit (připravit oběd)*]⁷⁰ / s. *praviti (praviti tortu)*⁷¹ / r. ø
xxx

V r. pouze jako *podgotoviti, sdelat* atd.

1.2.2.5 ,uskutečňovat‘, ,vykonávat (co)‘⁷²

č. ø / s. *praviti (praviti planove)*⁷³ / r. *praviti (praviti svadbu)*⁷⁴
xxx

V č. viz v tomto významu se specifickým příznakem *připravovat (připravovat svatbu)*

1.2.2.6 ,trestat‘: a) ,vykonat na někom popravu‘ resp. b) ,vymáhat na někom dluhy bitím, mrskáním‘⁷⁵

a) č. *poprava*⁷⁶ / s. ø / b) r. hist. *pravež*

xxx

---

⁶⁶ ,Napravit křivdu‘.

⁶⁷ ,Spravit si náladu‘.

⁶⁸ ,Zlepšit položenie‘.

⁶⁹ Definice podle ČSS.

⁷⁰ Méně univerzální než s. *praviti*.

⁷¹ ,Dělat dort‘.

⁷² Definice podle ČSS.

⁷³ ,Dělat si plány‘.

⁷⁴ ,Pořádat svatbu‘.

⁷⁵ Definice viz ČRS.

⁷⁶ Proti s. *pogubiti*, slovo tvorně souvisejícím s č. *zahynout, zahubit*, r. ekvivalent *kazniti*, souv. s č. *kázeň* a s. *kazna (trest)* – ověřeno v etymologických slovnících, reference viz poznámka č. 23.

V s. viz ve významu ‚poprava‘ *pogubiti*, příbuzné s č. *zahynout*, *zahubit* či se s. *izgubiti* s významem ‚ztratit‘

1.2.2.7 ‚mluveným projevem oznamovat‘, ‚sdělovat‘ ‚dít‘

č. *pravít (pravil jí, aby se tomu nedivila)* / s. ø / r. ø

xxx

V s. a r. pouze *kazati* a *skazatʹ*

1.2.2.8 ‚slovy vůbec vyjadřovat a tím zpravovat‘, ‚nějak poučovat‘, ‚jinak než slovy oznamovat‘, ‚vyjadřovat vůbec‘, ‚dávat najevo‘, ‚informovat o něčem‘

č. *praviti (pověst praví, že)* / s. ø / r. ø

xxx V s. a r. viz oddíl 1.2.2.7

1.2.2.9 poněkud zastarale a knižně ‚důrazně připomínat‘, ‚přikazovat‘

č. *praviti (ticho, pravím ti)* / s. ø / r. ø

xxx V s. a r. viz oddíl 1.2.2.7

1.2.2.10 ‚určovat chod, činnost, průběh něčeho‘, ‚mít něco pod svým vedením‘, ‚vést správu něčeho‘, ‚být správcem něčeho‘

č. *spravovat*⁷⁷ (*spravovat sbírky*) / s. *upravljati (upravljati vozilom, firmom*⁷⁸) / r. *pravitʹ (pravitʹ mašinoj)*⁷⁹

1.2.2.11 ‚vykonávat vládu‘, zvláště ‚být panovníkem‘⁸⁰

č. ø / s. ø / r. *upravljatʹ (upravljatʹ kem)*⁸¹

---

⁷⁷ Méně univerzální než s. *upravljati* a r. *pravitʹ*.

⁷⁸ ‚Řídit automobil, firmu‘.

⁷⁹ ‚Řídit auto‘.

⁸⁰ Viz ČRS.

⁸¹ ‚Vládnout kým‘.

1.2.2.12

Ve všech třech jazycích se *-pra(viti)* vyskytuje i ve spojení s velkou řadou předpon, např. *do, na (pona), se, o (poo), o- se, od, po, pře, při, s (pos, vys), s, se, u(pou), v, v se, vy, vy se, z, za*. Význam takto derivovaných lexémů zahrnuje zejména sémantické oblasti pohybu, přenosu informací, přípravy věcí a nápravy.

1.2.3 Substance jako samostatná fakta

1.2.3.1 ,tvrzení odpovídající skutečnosti‘, ,shoda, souhlas nějakého tvrzení se skutečností (z objektivního n. subjektivního hlediska)‘

č. *pravda (mluvit pravdu) / s. ø / r. pravda (pravda, kak priznalisb)*⁸² x
istina (objektivnaja istina)

xxx

S. má v těchto významech pouze *istina*⁸³ (*reči istinu, objektivna istina, ale prava*⁸⁴ *istina*)⁸⁵

1.2.3.2 ,správné smýšlení, správný názor‘

č. *pravda (mít pravdu) / v s. jako (biti u) pravu / v r. jako (byť) prav*

1.2.3.3 ,spravedlivé postupování, hodnocení něčeho, někoho, zejména práv druhého‘

č. *spravedlnost (dětský cit pro spravedlnost) / s. pravičnost (biti podjednako pravičan prema svima)*⁸⁶ / r. *spravedlivost’ (postupiti spravedlivo)*⁸⁷

---

⁸² ‚Pravda, jak přiznali‘.

⁸³ ‚Vyjít s pravdou ven‘.

⁸⁴ Podtrženo IP.

⁸⁵ ‚Pravda pravdoucí‘.

⁸⁶ ‚Být spravedlivý ke všem bez ohledu‘.

⁸⁷ ‚Jednat spravedlivě‘.

1.2.3.4 ,rozhodování podle práva v nějakém sporu‘, ,právní řád‘, poněkud zastarale ,orgán zjednávající právo, vykonávající soudní moc nebo pomáhající při tom‘

č. *spravedlnost (ministr spravedlnosti) / s. pravda (ministar pravde)*⁸⁸ / r. *pravosudie*⁸⁹

1.2.3.5 ,(předepsané) závazné ustanovení, jímž je třeba se řídit‘, ,předpis‘, ,zákon‘

č. *pravidlo (pravidla slušného chování) / s. pravilo (pravila češkog pravopisa)*⁹⁰ / r. *pravilo (sobljudat’ pravila)*⁹¹

1.2.3.6 ,poznaná zákonitost‘, ,základní poučka ji vyjadřující‘

č. *pravidlo (matematická pravidla) / s. pravilo (pravilo leve ruke)*⁹² / r. *pravilo (pravilo procentov)*⁹³

1.2.3.7 ,přijatá zásada‘

č. *pravidlo (životní pravidlo) / s. pravilo (životno pravilo)*⁹⁴ / r. *pravilo (eto stalo pravilem)*⁹⁵

1.2.3.8 ,oprávnění‘, ,nárok odůvodněný zvyklostmi, morálkou‘

č. *právo (právo na štěstí) / s. pravo (pravo naroda na samoopredeljenje)*⁹⁶ / r. *pravo (pravo kritikovat’)*⁹⁷

---

⁸⁸ ,Ministr spravedlnosti‘.

⁸⁹ ,Spravedlnost‘, ,judikatura‘.

⁹⁰ ,Pravidla českého pravopisu‘.

⁹¹ ,Dodržovat pravidla‘.

⁹² ,Pravidlo levé ruky, v elektromagnetizmu‘.

⁹³ ,Procentuální pravidlo‘.

⁹⁴ ,Životní pravidlo‘.

⁹⁵ ,To se stalo pravidlem‘.

⁹⁶ ,Právo národů na sebeurčení‘.

⁹⁷ ,Právo kritiky‘.

1.2.3.9 ,oprávnění‘, ,nárok‘, ,vztahy opřené o zákonná ustanovení, předpisy‘

č. *právo (volební právo) / s. pravo (pravo na rad)*⁹⁸ / r. *pravo (pravo golosa)*⁹⁹

1.2.3.10 ,souhrn (právních) norem týkajících se nějakého společenského celku, státu, oboru, pracoviště, místa ap.

č. *právo (církevní právo) / s. pravo (krivično pravo)*¹⁰⁰ / r. *pravo (rimskoe pravo)*¹⁰¹

1.2.3.11 ,právnícké studium, nauky‘¹⁰²

č. *práva (studovat práva) / s. pravo (studirati pravo)*¹⁰³ / r. *pravo (izučat' pravo)*¹⁰⁴

1.2.3.12 ,úřední postup, jímž se uplatňují právní nároky, právní, soudní řízení‘

č. *právo (stanné právo) / s. pravo (putem prava)*¹⁰⁵ / r. *pravo (voennoe pravo)*¹⁰⁶

Uvedené příklady nám ukazují, všechny tři uvedené jazyky používají výrazy odvozené z kořene *-prav-*, které nějakým způsobem zahrnují jednoznačný příznak morální patřičnosti, žádoucnosti či obecněji správnosti a vhodnosti.

---

⁹⁸ ,Právo na práci‘.

⁹⁹ ,Hlasovací právo‘.

¹⁰⁰ ,Trestné právo‘.

¹⁰¹ ,Římské právo‘.

¹⁰² A z toho odvozeně profese, která se těmito naukami zabývá, viz např. č. *právník*.

¹⁰³ ,Studovat práva‘.

¹⁰⁴ ,Studovat právo‘.

¹⁰⁵ ,Právní cestou‘.

¹⁰⁶ ,Stanné právo‘.

Rozdíly můžeme zaznamenat v těchto směrech:

Co se týká významu ‚pravdy‘ jako ‚shody se skutečností‘, nejjednoznačněji je tento denotát v rámci slov odvozených od *-prav-* označen v češtině (viz zde pod 1.2.3.1). V ruštině si konkuruje s lexémem *istina*, a to zejména ve významu abstraktní, absolutní pravdy. V srbštině je pak *istina* jediným možným pojmenováním.

Stejně tak je v češtině (ve srovnání se srbštinou a ruštinou) toto východisko pojmenování nejdominantnější při tvoření výrazů týkajících se ‚pravidelného jakožto jsoucího bez odchylek‘ (viz např. č. /ve významu uvedeném pod 1.2.1.10/ *pravidelný* proti s. *redovan* a r. *reguljarnyj*) výrazů zahrnujících ‚promluvu‘ a ‚sdělování‘ (viz č. *praviti* proti s. *kazati* a r. *skazatʹ*, srov. 1.2.2.7).

Pro označení pojmů ‚vládnutí‘ a ‚řízení‘ je použití derivátů kořene *-prav-* nejvýraznější v ruštině (viz např. r. *upravljatʹ* proti s. *voditi* a č. *vládnout* ve významu uvedeném pod 1.2.2.11) a srbština je nakonec jazykem, který těchto odvozenin nejvýrazněji používá s významem ‚tvoření‘ a ‚uskutečňování‘ (viz s. *napraviti*, č. *udělat* a r. *sdelatʹ*, srov. s 1.2.2.4 a 1.2.2.5).

Na druhé straně je srbština (na rozdíl od češtiny a ruštiny) jediným jazykem, ve kterém se s výrazy odvozenými od tohoto kořene nesetkáváme nikde tam, kde se jedná o pojmenování autoritami vykonávaných či konsenzuálně založených (fyzických) trestů (srov. zejména s. *pogubiti* s č. *popravit* či s r. *pravež*, viz 1.2.2.6).

2. Konceptualizace významů lexémů odvozených od kořene *-prav-* v rámci představového schématu ROVNÝ/PŘÍMÝ (STRAIGHT)

A. Cienki ve svých studiích věnovaných metaforické konceptualizaci pojmů na základě představového schématu¹⁰⁷ ROVNÝ/PŘÍMÝ vychází z empirické zkušenosti, podle které v mnoha indoevropských i neindoevropských jazycích existuje velké množství abstrakt označujících různé denotáty, které se týkají našich zkušeností s AKTY (ACTIONS), PROMLUVOU (DISCOURSE), MYSLÍ (THOUGHT), ŘÁDEM (ORDER), MORÁLKOU (MORALITY) a OČEKÁVANÝM CHOVÁNÍM JEDINCE VE SPOLEČNOSTI (EXPECTED SOCIAL BEHAVIOUR¹⁰⁸), v jejichž „slovotvorně-sémantické“ historii nalézáme pojmenování s původním významem konkrétním: ‚rovný‘/‘přímý‘ (‚straight‘) či ‚křivý‘/‚ohnutý‘ (‚crooked‘/‚bent‘).

S prvním z uvedených konkrét jsou tak v dnešní češtině¹⁰⁹ spřízněna např. slova *správný, právo, pravda, spravedlnost, upřímný*.¹¹⁰ S druhým pak lexémy jako *blud, zbloudit, loudit, zahubit, klamat, křivda, krutý, lhát, vina, úchylný, zlý*.¹¹¹

Některé ze sémantických změn vedoucích ke vzniku těchto abstrakt se podle A. Cienkiho¹¹² udály ještě před rozdělením protoindoevropštiny (např. protoide. **leud-* ‚zkřivit‘ > **leught-* ‚lhát‘), jiné jsou typické jen pro slovanskou větev (viz např. sémantické změny

¹⁰⁷ Srov. viz s. 3.

¹⁰⁸ Cienki, A. 1998b, s. 303; 1998a, s. 116-125.

¹⁰⁹ Srbské a ruské ekvivalenty viz v předchozí kap.

¹¹⁰ Jako jejich východisko, označující význam ‚přímý‘/‘rovný‘, uvádí A. Cienki praslovanské **prav-* a **prēm*, viz Cienki, A. 1998b, s. 302.

¹¹¹ Jejich fyzicky uchopitelné významové východisko zahrnující různé aspekty křivosti se objevuje v praslovanském **blēd-*, **lud-*, **gib-*, **klon-*, **kriv-*, **krēt-*, **vil-* **lbg-*, **hil-* a **zvl-*, viz Cienki, A. 1998b, s. 299-301.

¹¹² Viz Cienki, A. 1998b, s. 303-304.

původně prostorových pojmů **kriv-*, **lęk-/*lok-*, **prem-* a **prost-*) a poslední se nakonec vyvinuly až v průběhu diferenciaci jednotlivých moderních jazyků uvnitř slovanské skupiny (viz příklad vývoje významů lexémů odvozených od **klon-*, **kręt-*, **gib-*).¹¹³

V některých jazycích je dnes výchozí denotát daných kořenů zapomenut (viz např. původní význam ‚křivý‘ českého slova *zlý*),¹¹⁴ někde byl zčásti zachován alespoň v některé z morfologických variant (jak ukazuje paralelní existence českých lexémů *sklonit se* a *klamat*, diachronně se rozdělivších od společného základu **klon-*), jinde je díky zachovanému polysémickému kořeni zjevný dodnes (viz např. české *přímý / upřímný*).

Zásadní otázka, která A. Cienkiho vedla ke zkoumání metaforického pozadí sémantických funkcí těchto pojmů, zní:

1. Jak je možné, že takřka stejné sémantické změny¹¹⁵ se odehrály v rámci tak velkého časového i geografického rozpětí ?
2. Co mají tyto změny společného, pokud vezmeme v úvahu, že se odehrály v řadě indoevropských i neindoevropských jazyků ?

Jak jsme již zmínili v úvodu, autor nachází rozhodující kritérium zakládající tuto koherenci v možnostech, které sémantickému vývoji daných slov (odvozených diachronně od uvedených pojmů vyjadřujících denotáty fyzické podstaty) poskytuje specifické postavení fenoménu ‚rovnosti/přímosti‘ v naší zkušenosti.

Výsledkem způsobu, jak tuto zkušenost uchopujeme, jsou metafory jako např.: SPRÁVNÉ / PATŘIČNÉ JEDNÁNÍ JE ROVNÉ / PŘÍMÉ (CORRECT ACTION IS STRAIGHT), PROSTÉ JEDNÁNÍ JE ROVNÉ / PŘÍMÉ (SIMPLE ACTION

---

¹¹³ Viz Cienki, A. 1998b, s. 299.

¹¹⁴ Viz Cienki, A. 1998b, s. 304.

¹¹⁵ Jejichž podstatou je jednak vývoj lexémů označujících původně význam ‚rovný/přímý‘, který vyústil ve vznik pozitivně konotovaných abstrakt zahrnujících zejm. otázky morálky a pravdy, jednak modifikace denotátu slov původně se vztahujících k tvarové zakřivenosti, z nichž vznikla pojmenování týkající se morálky či pravdy s konotací negativní.

IS STRAIGHT), KONTROLOVANÉ JEDNÁNÍ JE ROVNÉ / PŘÍMÉ (CONTROLLED ACTION IS STRAIGHT), UPŘÍMNÁ OSOBA JE ROVNÁ / PŘÍMÁ (A SINCERE PERSON IS STRAIGHT), PRÁVO JE ROVNÉ / PŘÍMÉ (LAW IS STRAIGHT), VLÁDNOUT JE KONTROLOVAT (TO GOVERN IS TO CONTROL), MLUVIT PRAVDU JE MLUVIT ZPŘÍMA (TO SPEAK TRUTH IS TO SPEAK STRAIGHT) a komplementárně s tím NESPRÁVNÉ JEDNÁNÍ JE BLOUDĚNÍ (WRONG ACTION IS GOING ASTRAY), VYHÝBAVÁ ČI LSTIVÁ OSOBA JE OHNUTÁ (AN EVASIVE OR SLY PERSON IS BENT), ZLOČINNÉ JE KŘIVÉ (CRIMINAL IS CROOKED) či ZLÉ CHOVÁNÍ JE KŘIVÉ (EVIL BEHAVIOR IS CROOKED)¹¹⁶.

V následující části naší práce se detailněji zaměříme na mechanismy těchto konceptualizací tak, jak je A. Cienki popsal ve svých stěžejních člancích k tomuto tématu,¹¹⁷ osvětlíme je a uvedeme příklady toho, jak se projevují na konstrukci významu slov, kterými jsme se zabývali v 1. kapitole.¹¹⁸

2. 1 Tělesný základ konceptualizace - orientační metafory

Na prvním místě¹¹⁹ A. Cienki zdůrazňuje, že vývoj konceptualizace pojmů zčásti vychází z jedné z hlavních vlastností našeho myšlení, totiž z jeho (často nevědomé, ale přesto zásadní) ukotvenosti v naší tělesné zkušenosti. Podle tohoto předpokladu¹²⁰ je možné říci, že „středobodem světa, centrem, které určuje (mou) lidskou perspektivu,

---

¹¹⁶ Viz Cienki, A. 1998b, s. 306.

¹¹⁷ Cienki, A. 1998a, Cienki, A. 1998b.

¹¹⁸ V případě lexémů, které budou v této části oproti 1. kapitole navíc, vycházíme opět ze slovníkových definic SSJČ, ČSS a ČRS s tím, že primárním zdrojem těchto definic bude opět SSJČ a ČSS či ČRS teprve v případech, kdy dané slovo nebude mít č. příbuzný ekvivalent.

¹¹⁹ V souladu s jedním z hlavních postulátů lakoffovsko-johnsonovské kognitivní lingvistiky.

¹²⁰ Potvrzeného řadou výsledků současných neurobiologických bádání, viz např. Damasio, A. *The feeling what happens: Body and emotion in the making of consciousness*. London : Heinemann, 1999 či v č. Damasio, A. *Hledání Spinozy: radost, strast a citový mozek*. Praha : Dybbuk, 2004 (dále jako Damasio, A. 2004). K autorovi srov. pozn. č. 284.

je (mé) lidské, subjektivně prožívané tělo: tělo určité velikosti, stavby, proporcí, se specificky utvářenými a fungujícími orgány, vybavené lidskými smysly a vnímavostí“.¹²¹

Ve vztahu k opozici ‚rovného‘/‘přímého‘ a ‚křivého‘/‘zahnutého‘ je pak ze skutečností týkajících se držení a fungování těla podstatné zejména toto:

„Lidské tělo je na rozdíl od většiny ostatních živočichů vztyčeno, za standardních podmínek se pohybuje vzpřímeně, zezadu dopředu, a směřuje vzhůru – a tento stav je spjat se životem, zdravím, mládím, dále s optimismem, radostí, úspěchem a vítězstvím ale také s ovládním druhých („povýšeností“ – sic! – „nad“ – sic – druhými).“¹²² Ze své tělesné přirozenosti jsme nuceni odolávat síle gravitace, a pokud toho nejsme schopni, je to většinou způsobeno („mimovolnými“) faktory, jako jsou únava či vnější fyzikální síla, či, jak zmiňuje I. Vaňková, „člověk může být dole, pokud je ve fyzické či psychické nepohodě, při porážce či neúspěchu, v nesvobodě, v ponížení“.¹²³

Zároveň se naše tělesnost v souvislosti se schématem PŘÍMÝ/ROVNÝ projevuje tehdy, když vykonáváme nějaký pohyb ve smyslu cesty, když se přemísťujeme. Když míříme k nějakému cíli a chceme jít skutečně rovně, vyžaduje to opět určitou **kontrolu**¹²⁴ nad vlastními pohyby.¹²⁵

Tyto zkušenosti nám umožňují představy PŘÍMOSTI/ROVNOSTI a KONTROLY/ÚSILÍ usouvztažnit a poskytují též prostor k tomu, abychom určité entity z abstraktních oblastí, mezi aspekty jejichž významu se kontrola či úsilí a soustředění budou nějak nacházet, na základě představy PŘÍMOSTI/ROVNOSTI konceptualizovali.

---

¹²¹ Viz I. Vaňková, in: Vaňková, I. a kol. 2005, s. 60.

¹²² Viz I. Vaňková, in: Vaňková, I. a kol. 2005, s. 62.

¹²³ Viz I. Vaňková, in: Vaňková, I. a kol. 2005, s. 62-63.

¹²⁴ Zvýrazněno IP.

¹²⁵ Viz Cienki, A. 1998b, s. 305.

Takto založené orientační aspekty konceptualizace¹²⁶ se zřejmě projevují v metaforách, jako jsou např.:

• **NÁLEŽITÝ/VHODNÝ/SPRÁVNÝ JE ROVNÝ/PŘÍMÝ**

- č. *spravit se* / s. *popraviti se* / r. *popravitsja* : ‚zesílit‘, ‚ztloustnout‘ jako ‚upravit se do náležitého stavu‘

- č. *správný* (*páka ve správné poloze; správná připomínka*) / s. *pravilan* (*sedi pravilno*) / r. *pravoj* (*pravye navyki písma*): ‚odpovídající dané situaci‘, ‚vhodný‘, ‚náležitý‘

- č. *napravit* (*napravit křivdu*), *spraviti* (*spravit si náladu*) / s. *ispraviti* (*ispraviti nepravdu*), *popraviti* (*popraviti raspoloženie*) / r. *ispraviti* (*ispraviti položenie*): ‚provést změnu k lepšímu, napravit‘¹²⁷

• **VLÁDNOUT / ŘÍDIT JE ČINIT ROVNÝM / PŘÍMÝM**

- (č. *správce*) / s. *upravljáč, upravitelj* / r. *upravljujuščij*: ‚ten, kdo určuje chod, činnost, průběh něčeho‘, ‚má něco pod svým vedením‘, ‚vede správu něčeho‘, ‚je správcem něčeho‘

- r. *upravljaty* (*upravljaty kem*): ‚vykonávat vládu‘, zvláště ‚být panovníkem‘¹²⁸

---

¹²⁶ Tzn. založené na základě zkušenosti s orientací našeho těla, viz např. Vaňková, I. a kol. 2005, s. 102.

¹²⁷ R. příklad této metafory CORRECT IS STRAIGHT *popraviti, pravilnyj* viz Cienki, A. 1998a, s. 135.

¹²⁸ Příklad tohoto typu, u A. Cienkiho jako LAW IS STRAIGHT, Cienki, A. 1998b, s. 306 či jako ORDER / CONTROL IS STRAIGHT s r. příkladem *upravljaty* a *pravitelstvo*, Cienki, A. 1998a, s. 135.

• ZÁKON ČINÍ ROVNÝM / PŘÍMÝM¹²⁹

- č. *spravedlnost (ministr spravedlnosti)* / s. *pravda (ministar pravde)* / r. *pravosudie*: ‚rozhodování podle práva v nějakém sporu‘, ‚právní řád‘, poněkud zastarale ‚orgán zjednávající právo, vykonávající soudní moc nebo pomáhající při tom‘

- č. *pravidlo (pravidla slušného chování)* / s. *pravilo (pravila češkok pravopisa)* / r. *pravilo (sobljudat' pravila)*: ‚(předepsané) závazné ustanovení, jímž je třeba se řídit‘, ‚předpis‘, ‚zákon‘

- č. *právo (církevní právo)* / s. *pravo (krivično pravo)* / r. *pravo (rimskoe pravo)*: ‚souhrn (právních) norem týkajících se nějakého společenského celku, státu, oboru, pracoviště, místa ap.‘

- č. *právo (stanné právo)* / s. *pravo (putem prava)* / r. *pravo (voennoe pravo)*: ‚úřední postup, jímž se uplatňují právní nároky, právní, soudní řízení‘

k této metafoře vzniká opozitní význam:

• CHYBNÉ JE KŘIVÉ¹³⁰

- č. *křivda*,¹³¹ s. *nepravda* : bezpráví, ‚nespravedlnost, přikroří, ublížení‘

- č. *chyba* / r. *ošibka*:¹³²

---

¹²⁹ U A. Cienkiho 1998b, s. 306, podobně jako (s angl. příkladem *constitutional rights*) v LEGAL IS STRAIGHT, Cienki, A. 1998a, s. 128.

¹³⁰ U A. Cienkiho viz WRONG IS NOT STRAIGHT s angl. příkladem *wrong* (z ide. **wer-*, otočit, ohnout / to turn, to bent).

¹³¹ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. č. 55.

¹³² Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz kap. č. 58.

„závada, nedostatek na věci, vada, nedostatek“; v tomto významu viz např. i r. *ošibka*.

xxx

(S. *greška* má odlišný slovotvorný základ, ale etymologická souvislost pojmu s křivostí je i zde pravděpodobná.)¹³³

či poněkud jinak jako

- **ZÁHUBA ZAKŘIVUJE**

- č., *zahynout* / s. *poginuti* / r. *pogibnuť*:¹³⁴ „přestat žít, umřít, zemřít, přestat existovat, zaniknout, pominout (např. o kultuře)“

2. 2 Zkušenost s fyzikálními vlastnostmi předmětů

Na druhé straně existuje řada metaforicky založených pojmenování z daného souboru, které podle autora skrze pouhý popis fungování naší tělesné ukotvenosti ve světě vysvětlit nelze. A. Cienki¹³⁵ tu vysvětluje zásadní význam našeho zrakového a hmatového vnímání kontrastu mezi „rovností“ a „křivostí“ (a jeho fyzikálními mechanickými důsledky) u předmětů, se kterými se setkáváme v přírodě či které jsou vytvořené lidmi. Např. pohyb většiny předmětů, které nejsou zajištěny podložkou (pokud není ovlivněn vnějšími vlivy) je vzhledem k podkladu kolmý¹³⁶ a zákonitost tohoto jevu jsme schopni si uvědomit již od raného dětství.

---

¹³³ Viz P. Skok či J. Rejzek (u hesla *hřích*).

¹³⁴ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem „křivý“ viz s. č. 54.

¹³⁵ Viz Cienki, A. 1998a, s. 108-115.

¹³⁶ Oproti tomuto pohybu např. chůze člověka nikdy není skutečně přímá (čímž se opět dostáváme, tentokrát v novém kontextu, k antropocentrickému

Podle tohoto předpokladu si tak člověk uvědomuje jednotlivé mechanické vlastnosti fyzikálního světa a ty je schopen přenést (a přenáší) na různé významové úrovně.¹³⁷

Představa ‚rovnosti‘/‘přímosti‘ se z tohoto úhlu pohledu týká na jedné straně *formálních tvarů jsoucen* (*formal shapes of entities*, kdy rovné a přímé předměty se vyznačují jistými specifickými vlastnostmi, které nemají předměty různě zakřivené), ale i *forem pohybu* (*forms of motions*).

2.2.1 Formální tvary jsoucen

Co se týká ‚fyzikální přímosti‘ tvarových jsoucen, A. Cienki zdůrazňuje zejména skutečnost, že rovné/přímé linie hrají zvláštní roli ve zrakové percepci.¹³⁸

Na prvním místě stojí fakt, že zakřivené a zahnuté tvary jsou v přírodě běžné, zatímco rovné (přímé) vznikají většinou jako výsledek činnosti (a tedy záměrné snahy) člověka, a to zejména v industrializované společnosti. Tím jsou z hlediska naší zrakové zkušenosti určitým způsobem výjimečné.

Díky vrozeným vlastnostem svého zrakového ústrojí dokážeme velmi brzy rozpoznat rovnoběžnost, přímost, křivost, kolmost a různoběžnost (resp. její specifický případ, kdy se dvě či více přímých linií setkají v jednom krajním společném bodě). Psychologická zkoumání pak podle autora dokazují, že přímé (zejména vertikálně orientované) linie si člověk všimne dřív než křivky. Kromě toho pak existuje ještě několik faktorů, jejichž prostřednictvím je rovnost / přímost natolik jedinečná, že se v našem pojmání skutečnosti stala kandidátem pro představové schéma.

---

aspektu a orientačnímu základu daných metafor). Aby taková byla, vyžaduje to vždy kontrolu a úsilí.

¹³⁷ Cienki, A. 1998a, s. 111.

¹³⁸ Viz zejm. Cienki, A. 1998a, s. 108.

Přímka má z hlediska pozorovatele na rozdíl od křivky „uniformní charakter“: zatímco stupeň zahnutí křivky vnímáme různě v závislosti na vzdálenosti a orientaci pozorovatele, charakter přímky zůstává nezávisle na těchto proměnných stálý. Kromě toho je na rozdíl od křivky jedinečná: typů (mechanického) zakřivení může být mnoho, typů přímosti nikoliv.

Tato stálost je druhým faktorem, který umožňuje, aby se přímost stala principem konceptualizace jevů, a to těch, které jistou (méně perceptivně vyhraněnou) stálost či absolutnost nějakým způsobem obsahují ve svém souboru vlastností.

Korelace skutečností, že PŘÍMOST/ROVNOST je v tomto ohledu jedinečná a že *pravda* (,tvrzení odpovídající skutečnosti, shoda, souhlas nějakého tvrzení se skutečností‘) je v našem chápání určitým způsobem jedinečná podobným způsobem, vede ke konceptuální metafoře:

• **PRAVDA JE PŘÍMÁ / ROVNÁ,**¹³⁹

kteřá se ve slovanských jazycích může podílet na chápání pojmů, jako jsou:

- č. *pravda (mluvit pravdu)* / r. *pravda (mluvit pravdu)*: ,tvrzení odpovídající skutečnosti‘, ,shoda, souhlas nějakého tvrzení se skutečností (z objektivního n. subjektivního hlediska)‘

- č. *pravda (mít pravdu)* / v s. jako *(biti u) pravu* / v r. jako *(bytʼ) prav*: ,správné smýšlení, správný názor‘

---

¹³⁹ U A. Cienkiho jako TO SPEAK THE TRUTH IS STRAIGHT, Cienki, A. 1998b, s. 306.

- č. *pravidlo (pravidla slušného chování) / s. pravilo (pravila češkok pravopisa) / r. pravilo (sobljudat' pravila)*: ‚(předepsané) závazné ustanovení, jímž je třeba se řídit‘, ‚předpis‘, ‚zákon‘

- č. *právo (církevní právo) / s. pravo (krivično pravo) / r. pravo (rimskoe pravo)*: ‚souhrn (právních) norem týkajících se nějakého společenského celku, státu, oboru, pracoviště, místa ap.‘

Kromě toho pro nás určitá přímost/rovnost tvarů představuje¹⁴⁰ výchozí představu, respektive normu podoby řady předmětů, a pokud je tato přímost/rovnost narušena, je tomu vždy v důsledku vnější mechanické síly.¹⁴¹

Díky těmto vlastnostem, kterými se rovnost / přímost vyznačuje na úrovni mechanické manipulace s věcmi, tak tento pojem nabývá dalšího stupně¹⁴² (většinou pozitivní) konotace spojené s představou stabilitnosti a celistvosti, která pak umožňuje metaforu jako

- **SPRÁVNÉ JE PŘÍMÉ /ROVNÉ a přeneseně UVÉST DO NÁLEŽITÉHO STAVU JE UČINIT PŘÍMÝM / ROVNÝM**

- č. *spraviti (spravit hodinky) / s. popraviti (dati sat na popravku) / r. ispraviti (ispraviti motor)*: ‚(co) uvést (něco poškozeného) do předešlého stavu‘, ‚provést opravu, správkou něčeho‘, ‚opravit‘

- č. *napravit (napravit křivdu), spraviti (spravit si náladu) / s. ispraviti (ispraviti nepravdu), popraviti (popraviti raspoloženie) / r. ispraviti (ispraviti položenie)*: ‚provést změnu k lepšímu, napravit‘

---

¹⁴⁰ Viz Cienki, A. 1998b, s. 305.

¹⁴¹ Např. zmuchláním, prohnutím atd.

¹⁴² Spolu s tělesně-orientační bází.

- č. *spraviti se / s. popraviti se / r. popravit'sja*: ‚připravit, upravit k použití, do náležitého stavu‘: např. ‚zesílet‘, ‚ztloustnout‘

V tomto smyslu bychom zde mohli uvažovat i o vlivu na:

- s. *praviti (praviti tortu)*, [č. *připraviti (připraviti oběd)*] : ‚činit‘, ‚tvořit‘, ‚budovat‘

a možná bychom sem mohli zahrnout i:

- č. *spravedlnost (dětský cit pro spravedlnost) / s. pravičnost (biti podjednako pravičan prema svima) / r. spravedlivost' (postupiti spravedlivo)*: ‚spravedlivé postupování, hodnocení něčeho, někoho, zejména práv druhého‘

- č. *právo (volební právo) / s. pravo (pravo na rad) / r. pravo (pravo golosa)*: ‚oprávnění‘, ‚nárok‘, ‚vztahy opřené o zákonná ustanovení‘

či

r. *pravyy (zaščititi pravogo)*: ‚jsoucí bez viny‘

Jako možnou (komplementární) opozitní metaforu pak můžeme zmínit:

- **NENÁLEŽITÉ JE KŘIVÉ¹⁴³ – PORUŠIT NĚCO (SPRÁVNÉHO) JE ZKŘIVIT**

- č. *úchylka*:¹⁴⁴ ‚odchylnost, nepravidelnost, odlišnost‘, ‚(po sexuální stránce) abnormálnost, zvrácenost, zrůdnost‘ (v s. a r. se v tomto významu vyskytují jen slova převzatá z cizích jazyků)

---

¹⁴³ R. příklady těchto metafor: např. *lukavyj, levyj*, viz Cienki, A. 1998a, s. 137.

¹⁴⁴ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s 58.

- č. *rozvrat*:¹⁴⁵ ‚zničení vnitřní i vnější soudržnosti, souladu, jednoty, organizovanosti něčeho, co dosud drželo pevně pohromadě‘, ‚rozklad‘; ‚rozbití, zničení‘; v tomto významu viz i s. *razvrat*

- č. *chyba* / r. *ošibka*:¹⁴⁶ ‚něco nesprávného‘, ‚omyl‘, ‚mýlka‘, ‚pochybení‘, ‚poklesek‘, ‚nesprávnost‘; ‚nevhodná, nežádoucí vlastnost osoby‘, ‚závada‘, ‚nedostatek na věci, vada, nedostatek‘

- č. *zlý*:¹⁴⁷ ve smyslu ‚nevyhovující kvalitou‘, ‚svými vlastnostmi vzbuzující nelibý dojem‘, ‚nevhodný pro daný účel‘, ‚špatný‘

Dále se tato vlastnost projevuje v metaforách jako

• **NORMÁLNÍ (A TUDÍŽ SPRÁVNÉ) JE PŘÍMÉ** ¹⁴⁸

které se v rámci lexikalizací, které jsou předmětem našeho zájmu, patrně projevují např. v:

- č. *pravidlo*: (předepsané) ‚závazné ustanovení, jímž je třeba se řídit‘, ‚předpis, zákon‘; ‚přijatá zásada‘; v těchto významem viz i s. a r. *pravilo*

- č. *pravidelný* (*pravidelné skloňování*; zast. *pravidelné, důstojné chování*) / s. *pravilan* (*voziti pravilno*): ‚řídící se pravidly‘, ‚konaný podle pravidel‘, ‚regulérní‘, ‚odpovídající příslušnému vzoru nebo typu‘

---

¹⁴⁵ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. 57.

¹⁴⁶ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. 58.

¹⁴⁷ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. 58.

¹⁴⁸ NORMAL / CONVENTIONAL IS STRAIGHT, s příkladem *to be straight* (‚heterosexuální‘) viz Cienki, A. 1998a, s. 126.

- č. *pravidelný (pravidelný průběh nemoci)*: ‚jsoucí bez odchylek od určitého řádu‘, ‚normální‘, ‚regulérní‘, ‚obvyklý‘, ‚obyčejný‘, ‚běžný‘

- r. *pravednyj*: ‚odpovídající náboženským předpisům‘

- č. *pravidlo (matematická pravidla)* / s. *pravilo (pravilo leve ruke)* / r. *pravilo (pravilo procentov)*: ‚poznaná zákonitost‘, ‚základní poučka ji vyjadřující‘

• **LEGÁLNÍ JE PŘÍMÉ¹⁴⁹**

- č. *právo (volební právo)* / s. *pravo (pravo na rad)* / r. *pravo (pravo golosa)*: ‚oprávnění‘, ‚nárok‘, ‚vztahy opřené o zákonná ustanovení, předpisy‘

- č. *právo (církevní právo)* / s. *pravo (krivično pravo)* / r. *pravo (rimskoe pravo)*: ‚souhrn (právních) norem týkajících se nějakého společenského celku, státu, oboru, pracoviště, místa ap.‘

- č. *právo (stanné právo)* / s. *pravo (putem prava)* / r. *pravo (voennoe pravo)*: ‚úřední postup, jímž se uplatňují právní nároky, právní, soudní řízení‘

S těmito metaforami se pak opět komplementárně projeví:

• **SOCIÁLNĚ NEPŘIJATELNÉ CHOVÁNÍ JE KŘIVÉ¹⁵⁰**

- č. *zlý* / s. *zao* / r. *zloj*:¹⁵¹ ‚takový, který úmyslně ubližuje, trápí, škodí, poškozuj, krutý; jsoucí výrazem takového jednání, mravně nevyhovující, špatný‘

---

¹⁴⁹ LEGAL IS STRAIGHT s příkladem *to go straight* („napravit se“ po prožití kriminální zkušenosti), Cienki, A. 1998a, s. 128.

¹⁵⁰ SOCIALLY UNACCEPTABLE BEHAVIOR IS NOT STRAIGHT s příkladem *unruly behavior*, Cienki, A. 1998a, s. 126.

¹⁵¹ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. 58.

- č. *vina* / s. *krivica* / r. *vina* :¹⁵² ,odpovědnost za něco zlého, nepříjemného, nepěkného, zlý čin, provinění‘

- č. *základný*:¹⁵³ skrývající, tající v sobě nečekané nebezpečí, projevující takové nebezpečí, zrádný, úskočný, lstivý, úkladný, zákeřný; s tímto významem v r. *lukavyj* a v s. *lukav*: i zde konceptualizované na základě představy KŘIVÝ/OHNUTÝ, ač za pomoci odlišného slovotvorného základu.¹⁵⁴

Opozice přímky a křivky má nakonec svůj dvou- a třírozměrný ekvivalent v *rovném* (tzn. plochém, *flat*) a *zakřiveném* (*curved*) povrchu. Industriální společnost, v jejímž rámci člověk rozvinul své konceptuální chápání pojmů ‚rovný‘ a ‚křivý‘ v abstraktních oblastech¹⁵⁵, je charakteristická tím, že plochosti (jakožto dvourozměrné rovnosti) předmětů využívá pro její příznivé mechanické vlastnosti a pro její odolnost proti vnějším silám, jak můžeme vidět např. v obvyklé formě podlahy, stěn či desky stolu.

Tato rovnost je pak navíc typická tím, že nezakřivená plocha umožňuje věrnější (a tedy skutečnější) vizuální odraz předmětů než plocha zakřivená. Toho si můžeme například všimnout, když se budeme zhlížet v klidné vodní hladině, kterou pak rozčeříme.

Tyto aspekty vytvářejí další stupeň metaforického ukotvení představ, jako jsou:

---

¹⁵² Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. 57.

¹⁵³ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ‚křivý‘ viz s. 54.

¹⁵⁴ Z kořene *lud-* vznikly v s. lexémy jako *lud*: ‚bláznivý, blázen‘.

¹⁵⁵ Viz Cienki, A. 1998b, s. 305.

• PRAVDA JE ROVNÁ/PŘÍMÁ

- č. *pravda* (*mluvit pravdu*) / r. *pravda* (*pravda, kak priznalisъ*) :
,tvrzení odpovídající skutečnosti‘, ,shoda, souhlas nějakého tvrzení se
skutečností (z objektivního n. subjektivního hlediska)‘¹⁵⁶

- č. *pravý* (*pravé zlato, pravý přítel*) / s. *pravi* (*pravo zlato, pravi
muškarac*): ,takový, který má příslušné vlastnosti v nejvyšší míře‘:
,opravdový‘, ,skutečný‘

- č. *upřímný* (*upřímná odpověď*): ,jednající zpříma, bez přetvářky,
nezastírající své smýšlení nebo myšlenky, city, projevující takové
jednání, chování, myšlený, cítěný, konaný bez přetvářky,
s opravdovostí, srdečností‘

což se možná následně projevilo i v sémantické genezi pojmů jako:

- č. *praviti*: ,mluveným projevem oznamovat, oznámit, sdělovat, sdělit,
dít; slovy vůbec vyjadřovat a tím zpravidla nějak poučovat; jinak než
slovy oznamovat, vyjadřovat vůbec, dávat najevo, informovat o něčem‘

S tím je pak komplementární:

• NEPRAVDA JE KŘIVÁ, resp. LHÁT JE ZAKŘIVOVAT

č. *klam*:¹⁵⁷ s tímto významem i s. zast. *oklama*

č. *lež* / s. *laž* / r. *laž*:¹⁵⁸ ,vědomě nebo úmyslně projevená nepravda‘

---

¹⁵⁶ Příklad r. *pravdy* viz Cienki, A. 1998a, s. 131.

¹⁵⁷ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ,křivý‘
viz s. 54.

¹⁵⁸ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ,křivý‘
viz s. 56.

č. *záłudný*:¹⁵⁹ , skrývající, tající v sobě nečekané nebezpečí, projevující takové nebezpečí, zrádný, úskočný, lstivý, úkladný, zákeřný, zast. přeludný, neskutečný‘ (podobně viz s. *lukav* a r. *lukavyj*, které mají stejně jako *záłudný* slovotvorné východisko v kořeni, označujícím též křivost)

č. *loudit*:¹⁶⁰ , pohledem, gestem nebo slovy se něčeho dožadovat‘; ,lichotným jednáním získávat pro sebe‘, ,vábit‘, ,lákat‘, ,svádět‘

č. *blud* / s. *zabluda* / r. *zabluždenie*:¹⁶¹ ,mylný názor, nesprávné mínění, omyl, chyba, poblouznění, klam‘

č. *přelud* / r. *preljud*:¹⁶² ,matoucí, smyslový klam, halucinace, vidina; ztělesněný výtvar obraznosti, fantóm, přízrak, vidina‘

2. 2. 2 Dráhy pohybu

Druhým aspektem zkušenosti, který Cienki v souvislosti s vnímáním fyzikálních vlastností PŘÍMOSTI / ROVNOSTI podtrhuje, je naše percepce dráhy pohybu a výhodnosti jejího tvaru. Pokud vezmeme v úvahu, že při přemísťování předmětu z jednoho místa na druhé je nejvýhodnější dráhou pohybu dráha nejkratší, a tedy přímá / rovná,¹⁶³ umožní nám tato zkušenost tvořit metafory jako

---

¹⁵⁹ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ,křivý‘ viz s. 54.

¹⁶⁰ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ,křivý‘ viz s. 54.

¹⁶¹ Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ,křivý‘ viz s. 53.

¹⁶² Etymologické souvislosti s odpovídajícím tvarovým významem ,křivý‘ viz s. 54.

¹⁶³ A pokud vezmeme v úvahu již existující ontologické metafory např. KOMUNIKACE (COMMUNICATION) jako POSÍLÁNÍ (TRANSFER) či CHOVÁNÍ (BEHAVIOR) jako POHYBU (MOTION), viz níže.

- **MLUVIT S CO NEJVĚTŠÍ INFORMATIVNÍ HODNOTOU JE POSÍLAT SLOVA PO PŘÍMÉ DRÁZE¹⁶⁴**

- č. *mluvit upřímně (upřímná odpověď)*: ‚jednající zpříma, bez přetvářky, nezastírající své smýšlení n. myšlenky, city, projevující takové jednání, chování, myšlený, cítěný, konaný bez přetvářky, s opravdovostí, srdečností‘

- č. *říkat pravdu*: ‚sdělovat tvrzení odpovídající skutečnosti‘, ‚shoda, souhlas nějakého tvrzení se skutečností (z objektivního n. subjektivního hlediska)‘

xxx

- č. *lhát / s. lagati / r. lgaty*: ‚vědomě nebo úmyslně projevovat nepravdu‘

Konečně se tato zkušenost s pohybem předmětů projevuje v metaforách jako:

- **BEZPROSTŘEDNÍ AKT JE POHYB PO PŘÍMÉ DRÁZE¹⁶⁵**

- č. *právě / s. upravo / r. rovno*: ‚(v časovém určení) v daný okamžik, v tu chvíli (nebo krátce předtím), kdy se o něčem mluví, kdy se něco děje nebo dělo, zrovna‘

---

¹⁶⁴ TO SPEAK IN A MAXIMALLY INFORMATIVE WAY IS TO TRANSFER WORDS ALONG A STRAIGHT PATH, s příkladem *govoritb naprjamik* (‘mluvit bez okolků’), viz Cienki, A. 1998a, s. 132.

¹⁶⁵ IMMEDIAT ACTION IS MOTION ALONG A STRAIGHT PATH, s příkladem *right now (právě teď)*, viz Cienki, A. 1998a, s. 122.

2. 3 Vliv již existujících ontologických metafor

Nakonec A. Cienki obrací svoji pozornost k třetí z klíčových vlastností metaforicky založené konceptualizace, k provázanosti všech jejích elementů. Tato provázanost se mimo jiné projevuje tím, že na způsob konceptualizace pojmu, který se týká nějaké cílové oblasti, má vliv i to, jakým způsobem je konceptualizována (metaforicky pojata) daná cílová oblast sama.

Pokud jsou tedy cílovými oblastmi pojmů, lexikálně ztělesněných např. odvozeninami od kořene *-prav-*, domény jako MYŠLENÍ, CHOVÁNÍ, LIDSKÉ VLASTNOSTI, MORÁLKA, PRAVDA, ŘEČ, ČAS a POŘÁDEK,¹⁶⁶ bude pro konceptualizaci pojmů s nimi provázaných (jako jsou např. UPŘÍMNÉ CHOVÁNÍ, SPRÁVNÉ JEDNÁNÍ, VINA) důležité ontologicko-metaforické chápání těchto oblastí samotných založené na některých představových schématech jakožto modelech vycházejících z přirozené (a nezprostředkované) lidské zkušenosti.¹⁶⁷

Pojmy, které se rodí přímo ze zkušenosti¹⁶⁸, jsou např. PŘEDMĚT, LÁTKA, NÁDOBA a DRÁHA¹⁶⁹. Jako entity oddělené od zbytku světa (které se skládají z nějakých látek a díky své oddělenosti vnitřku od vnějšku jsou jakousi nádobou) zakoušíme sami sebe i věci mimo nás. Stejně tak máme přirozenou zkušenost s dráhou, kterou vykonáváme my (či předměty kolem nás) při jakémkoliv pohybu. Abstraktní entity, jako jsou např. promluva, určitá lidská vlastnost, nebo konkrétně třeba i pravda, pak máme tendenci chápat jako PŘEDMĚTY, NÁDOBY či DRÁHY, a to nám umožní na ně vztahovat fyzicky uchopitelné vlastnosti těchto entit.

Pro konceptualizaci pojmů založených na představovém schématu PŘÍMÝ/ROVNÝ, mezi něž lexémy odvozené od *-prav-* patří, je tak např. důležitá představa:

---

¹⁶⁶ Viz výše.

¹⁶⁷ Viz Lakoff, G., Johnson, M. 2002, s. 39-42.

¹⁶⁸ Lakoff, G., Johnson, M. 2002, s. 76.

¹⁶⁹ Stejně jako přímost / rovnost, jak ukazuje právě A. Cienki.

- **ČAS JE DRÁHA**

což se projevuje v řadě výše uvedených metafor, např.

- č. *právě* / s. *upravo* / r. *rovno*: ‚(v časovém určení) v daný okamžik, v tu chvíli (nebo krátce předtím), kdy se o něčem mluví, kdy se něco děje nebo dělo, zrovna‘¹⁷⁰

Stejně tak to, že např. jednání konceptualizujeme (v souvislosti s chápáním času jako DRÁHY) jako CESTU, má vliv na chápání ‚správného‘ jednání jako pohybu po rovné, přímé dráze. Ruku v ruce s tímto pak i metafora SPRÁVNÝ JE ROVNÝ bude mít vliv na udržení existence představ KOMUNIKACE JE POHYB PO DRÁZE či ŽIVOT JE CESTA. Celý tento soubor je pak ovlivněn naší zkušeností (viz výše), že když se člověk (chůzí) pohybuje, většinou jde rovně, jen pokud se soustředí a kontroluje své pohyby. Stejně soustředění a kontrolu pak podle našeho myšlení vyžaduje i ‚opravdový‘ život jako ‚správná‘ cesta. Tak se realizuje konceptualizace:

- **JEDNÁNÍ (CHOVÁNÍ) JE POHYB PO DRÁZE,**

ze které pak vyplývají představy jako:

- **SPRÁVNÉ CHOVÁNÍ JE ROVNÉ/PŘÍMÉ a MORÁLNÍ CHOVÁNÍ JE POHYB PO PŘÍMÉ DRÁZE**

- č. *pravý/správný* (*vybrat si správnou cestu*) / s. *pravi* (*pravi izbor*) / r. *pravyj* (*pravoe mnenie*): ‚v nejvyšší míře (a jedině) správný‘, ‚náležitý‘, ‚vhodný‘, ‚patřičný‘

---

¹⁷⁰ A. Cienki uvádí v této souvislosti r. *prjamyj* v příkladech jako: *prjamoj povod* (‚přímá příčina‘), viz Cienki, A. 1998b, s. 134.

- č. *spravedlivý (budování spravedlivého světa) / s. pravedan (pravedan proces) / r. spravedlivyj, pravyj (pravoe delo): (o něčem) ,shodující se se zásadami spravedlnosti‘*

- r. *pravednyj: ,odpovídající náboženským předpisům‘, ,svatý‘*
či opozitní konceptualizace:

• **ODCHÝLIT SE OD MORÁLNÍHO ZÁKONA JE ZMĚNA SMĚRU**

- č. *provinit se / s. skriviti / r. provinit'sja : ‘dopustit se něčeho zlého, nepříjemného, nepěkného, zlého činu, provinění‘.*

Všechny aspekty představových schémat zakoušíme celostně (tj. na způsob gestaltu): Soubor vlastností vyskytujících se najednou je tak pro nás podstatnější než tyto vlastnosti každá zvlášť.¹⁷¹ To je pro naši každodenní zkušenost velmi důležité, ačkoliv si to většinou ani neuvědomujeme.

---

¹⁷¹ Viz Lakoff, G., Johnson, M. 2002, s. 87.

3. Mezijazykové a etymologické komparace

Ze závěrů předešlé kapitoly vyplývá, že naše zkušenost s tělesnou ukotveností ve světě i s fyzikálními vlastnostmi předmětů a specifické postavení, které v rámci těchto zkušeností zaujímá tvarová ROVNOST / PŘÍMOST, jsou patrně rozhodujícím významotvorným činitelem, který zakládá bohatou slovotvornou čeleď pojmů vycházejících z kořene -prav-, jejichž abstraktními denotáty jsou : ‚vystihující skutečnost‘, ‚vhodný‘, ‚takový, který má označené vlastnosti v nejvyšší míře‘, ‚správný‘, ‚náležitý‘, ‚úplný‘, ‚dokonalý‘, ‚velmi se něčemu podobající‘, ‚shodný s normou pokládanou za závaznou‘, ‚řídící se pravidly‘, ‚odpovídající příslušnému vzoru nebo typu‘, ‚vyznačující se stejností, souměrností‘, ‚jsoucí bez odchylek od určitého řádu‘, ‚normální‘, ‚běžný‘, ‚mající smysl pro nestranné hodnocení‘, ‚shodující se se zásadami spravedlnosti‘, ‚odpovídající náboženským předpisům‘, ‚jsoucí bez viny‘, ‚uvést do předešlého stavu‘, ‚provést změnu k lepšímu‘, ‚činit‘, ‚tvořit‘, ‚oznamovat‘, ‚mít něco pod svým vedením‘, ‚vykonávat vládu‘, ‚správný názor‘, ‚právní řád‘, ‚rozhodující podle práva‘, ‚závazné ustanovení‘, ‚tvrzení odpovídající skutečnosti‘, ‚přijatá zásada‘, ‚oprávnění‘, ‚nárok odůvodněný zvyklostmi, morálkou‘, ‚souhrn právních norem.‘

Když A. Cienki uvádí čtenáře do jedné ze svých studií,¹⁷² doslova říká, že (abstraktní) slova, která jsou jejím předmětem, ukazují, že původně vznikla z kořenů souvisejících s fyzikálními vlastnostmi ROVNOSTI/PŘÍMOSTI či naopak KŘIVOSTI/OHNUTOSTI/ZAKROUCENÍ.¹⁷³ Jako hlavní záměr předloženého textu pak uvádí diskuzi nad několika faktory, které způsobily¹⁷⁴ pozorované sémantické posuny.¹⁷⁵ Svoji

¹⁷² Cienki, A. 1998b, s. 298.

¹⁷³ „...have been shown to have originally come from roots that related to the physical properties of ‘straightness’ or, conversely, to being bent, curved, twisted...”, 298.

¹⁷⁴ Všechny vytučněné pojmy zvýrazněny IP.

pozornost soustředí zejména na „sémantické změny, které se v těchto kořenech odehrály směrem od oblasti významu týkající se **prostoru** a zahrnující představy **tvarů a pohybů k oblastem abstraktnějším**.¹⁷⁶

Na jiném místě pak (v návaznosti na M. Johnsona) říká, že tyto metaforizace nejsou jen jazykovým fenoménem, ale reflektují též obecný (kognitivní) mechanismus, kterým uchopujeme abstraktní koncepty jako rozšíření konceptů konkrétních, velmi často označujících prostor.¹⁷⁷

Tato představa, podle které je fyzikální ROVNOST/PŘÍMOST kritériem, které určilo naše **chápání**¹⁷⁸ morálky,¹⁷⁹ správnosti či patřičnosti a shody nějakého tvrzení se skutečností, způsobem natolik zásadním, že kromě jiného rozhodlo o **společném** nejzazším slovotvorném **východisku** pro pojmy z **těchto oblastí**, a podle které **význam čistě fyzikální i diachronně předcházeli významy abstraktní**,¹⁸⁰ však podle našeho názoru skýtá určitá úskalí.

Ta se projeví, jednak porovnáme-li konceptualizaci PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY a PŘÁVA v jazycích, kterými se zabýváme (tj. č., s. a r.), s konceptualizací těchto pojmů v jazycích některých vzdálených kultur (ve kterých praktická využití fyzikální rovnosti/přímosti hrají různé úlohy), jednak nahlédneme-li do etymologických slovníků a určíme za původní významové východisko stav nikoliv praslovanský, nýbrž indoevropský.

---

¹⁷⁵ „...To discuss several factors as motivations for the semantic changes observed...” Cienki, A. 1998b, s. 298.

¹⁷⁶ „This study will focus specifically on the semantic change in these roots from the spatial domain - including forms (...) and motions (...) to domains that are more abstracts.” Cienki, A. 1998b, s. 298.

¹⁷⁷ „These kinds of metaphors are not just a verbal phenomenon, but reflect how we think of abstract concepts as extensions of concrete, often spatial ones.” Cienki, A. 1998b, s. 307.

¹⁷⁸ Zvýrazněno IP.

¹⁷⁹ [Čili ‚souhrnu mravních zásad, mravnosti‘ či ‚plnění povinností vyplývajících z mravního uvědomění, kázně‘ (s tím, že mravnost upřesníme jako ‚souhrn zásad určujících chování a jednání lidí v určité společnosti, jednání podle těchto zásad‘ - všechny popsané významy viz SSJČ].

¹⁸⁰ (Jejichž vznik byl umožněn v souvislosti s **rozvojem industrializované společnosti**, v jejímž rámci rovné/přímé linie hrají obzvláštní roli).

Situace v daných vzdálených (např. některých subsaharských, indonézských či indiánských) jazycích¹⁸¹ ukazuje zejména na dvě skutečnosti:

Především je zřejmé, že určitá společnost může mít ve své lexikální zásobě pojmenování pro lidské zakoušení PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY a PRÁVA, která slovotvorně souvisejí s pojmem ‚rovný, přímý‘ (resp. ‚ten, který je nejkratší spojnici mezi dvěma body‘), aniž by ale byla společností industrializovanou (resp. takovou, která by tvarové rovnosti / přímosti výrazněji využívala např. při stavbách běžných obydlí).¹⁸²

V souvislosti s tímto poznatkem se nám nabízí otázka, zda tvarová ROVNOST / PŘÍMOST „neživých“ předmětů a její příznivé mechanické vlastnosti doopravdy hrají roli v metaforické konceptualizaci morálky a pravdy, či zda se jedná o ROVNOST / PŘÍMOST určenou zkušenostním kontextem odlišným, například zda ke konceptualizaci těchto pojmů skutečně nestačí ROVNOST / PŘÍMOST antropocentrická, tedy týkající se našeho tělesného ukotvení ve světě.

Kromě toho si na daných příkladech uvědomíme, že pojetí pojmů PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY a PRÁVA se může zakládat na společném lexikálním (a tedy i představovém) východisku bez ohledu na to, zda toto východisko má co do činění s fyzikální

---

¹⁸¹ (Kterou detailněji popíšeme v kapitole 3. 1).

¹⁸² Pro ilustraci viz fotografie vesnických domů v Senegal. Wolof (mateřský jazyk většiny obyvatel této země) obsahuje pojmy jako ‚spravedlivý‘ či ‚odpovídající pravidlu‘, které sdílejí slovní kořen s ‚rovný, přímý‘, nicméně tradiční způsob konstrukce staveb se zde vyznačuje spíše kuželovitými a válcovitými tvary, které ani často nejsou přísně symetrické. Fotografie jsou dostupné např. z www:

<http://images.google.fr/imgres?imgurl=http://lh3.ggpht.com/_dKPtocS-Wf8/RzCq71FLbdI/AAAAAAAAAVQ/lBkYIjocj04/S%C3%A9n%C3%A9gal%2Bmai%2B2007%2B007.jpg&imgrefurl=http://picasaweb.google.com/lh/photo/ulpdm8XT7XVwh0OwRg0cCg&h=1200&w=1600&sz=17&hl=fr&start=151&um=1&tbnid=FFnduAgPtn92gM:&tbnh=113&tbnw=150&prev=/images%3Fq%3Dsenegal%2Bvillage%26start%3D140%26ndsp%3D20%26um%3D1%26hl%3Dfr%26sa%3DN> [cit. 2008-07-07].

ROVNOSTÍ/PŘÍMOSTÍ, či nemá. Dané abstraktní pojmy jsou v totiž v řadě jazyků lexikálně (a představově) propojeny pozoruhodně podobným způsobem jako v češtině, srbštině a ruštině, aniž by s denotátem tvarové PŘÍMOSTI/ROVNOSTI jakkoliv souvisely.

Je tedy též možné, že konstrukce slootovorné (a představové) sítě pojmů zahrnujících různé aspekty společenského soužití, morálky či pravdy probíhá tak, že určité společenství si nejprve vytvoří pojmenování pro alespoň jeden abstraktní denotát, který se těchto oblastí týká (např. „výjimečnost“ či „statečnost“), a pojmy ostatní (jako např. „právo“ či „pravda“) jsou pak mentálně (a jazykově) uchopovány až **na jeho základě**. Takový významotvorný proces pak možná probíhá nezávisle na slootovorném (a konceptuálním) konkrétním východisku¹⁸³ prvního z abstraktních pojmenování dané skupiny.

Tato skutečnost nás může dovést k myšlence, že spíše než nejzazší významové východisko založené (konkrétním) denotátem je původcem organizace těchto pojmenování již existující (mimojazyková či „předjazyková“, podrobněji viz zde kap. č. 4) konceptualizace určité (různě rozvinuté) společenské praktiky.

Z takto pojaté konceptualizace vycházejí metafory jako:

*AUTORITA JE SHODA VÝROKU SE SKUTEČNOSTÍ (ČI SHODA VÝROKU SE SKUTEČNOSTÍ JE AUTORITA)

*AUTORITA JE SPRÁVNOST, NÁLEŽITOST, PATŘIČNOST (ČI SPRÁVNOST, NÁLEŽITOST, PATŘIČNOST JE AUTORITA)

*SHODUJÍCÍ SE SE SKUTEČNOSTÍ JE NORMÁLNÍ, BĚŽNÉ (ČI NORMÁLNÍ, BĚŽNÉ JE SHODUJÍCÍ SE SE SKUTEČNOSTÍ)

*AUTORITA JE SHODUJÍCÍ SE SE ZÁSADAMI SPRAVEDLNOSTI (ČI SHODUJÍCÍ SE SE ZÁSADAMI SPRAVEDLNOSTI JE AUTORITA)

---

¹⁸³ Jímž je v našem případě konkrétní význam ‘ten, který je nejkratší spojnicí mezi dvěma body’.

*MAJÍCÍ SMYSL PRO SPRAVEDLNOST JE NORMÁLNÍ, PRAVIDELNÉ (ČI PRAVIDELNÉ, NORMÁLNÍ JE MAJÍCÍ SMYSL PRO SPRAVEDLNOST)
atd.

Že mohou být jednotlivé abstraktní výrazy týkající se PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY a PRÁVA vzájemně slovotvorně a sémanticky usouvztažněny, aniž by ovšem toto usouvztažnění vycházelo z představového schématu ROVNÝ / PŘÍMÝ,¹⁸⁴ nám však napovídá i hypotetický lexikální stav indoevropštiny, stejně jako situace v některých starobylých ide. jazycích (jako je např. sanskrt).

Zdá se totiž, že alespoň některé z daných abstraktních představ byly v indoevropštině pojmenovány (a vzájemně konceptuálně propojeny) ještě před tím, než byl jednoznačně lexikalizován denotát „jsoucí nejkratší spojnici mezi dvěma body“.

Z takové konceptualizace pak znovu vycházejí metafory jako:

* AUTORITA JE SPRÁVNOST, NÁLEŽITOST, PATŘIČNOST

V následujících oddílech této kapitoly se tedy nejprve detailněji podíváme na situaci v jazycích několika kultur civilizačně i geograficky různě vzdálených od evropské (industriálně založené) společnosti. Poté se zameříme na indoevropská sémantická východiska abstraktních slov, která (různými způsoby) souvisejí s významy slovního kořene *-prav-*.

Cílem těchto exkurzů bude (na příkladech) doložit tvrzení, která jsme k otázce lexikálně-sémantických souvislostí pojmů PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY a PRÁVA předložili v předchozích odstavcích.

---

¹⁸⁴ Tak, jak ho (spolu s A. Cienkim) můžeme pozorovat například v současných slovanských jazycích.

3. 1 Jazyky některých vzdálených kultur

Při výběru jazyků, na jejichž příkladu chceme ukázat výše vyložené souvislosti, jsme se snažili zejména o kulturní i jazykově-genetickou různorodost, ale konečný výběr ovlivnila též dostupnost jejich slovníků.¹⁸⁵

V následujících odstavcích budeme pracovat s lexémy ze (spisovné) arabštiny, uzbečtiny, malgaštiny (národního jazyka obyvatel Madagaskaru), indonézštiny, kuna (jednoho z indiánských jazyků Panamy), wolof (nigero-konžského jazyka, kterým se dnes mluví zejména v Senegal, Gambii a Mauritanii), sango (jednoho z národních jazyků Střední Afriky) a nakonec ze staré egyptštiny, tak jak je uchována v hieroglyfických obrazech.

I.

Pro ilustraci situace v kulturách, ve kterých jsou některé abstraktní pojmy PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), SPRAVEDLNOSTI, PRAVDY A PRÁVA (v různé míře) vzájemně slovotvorně a konceptálně propleteny, ačkoliv zároveň nesouvisejí s pojmenováními ROVNOSTI/PŘÍMOSTI, můžeme jmenovat příklady z jazyků jako:

- **(spisovná) arabština**¹⁸⁶

h'ak' : ,právo', ,spravedlnost'¹⁸⁷

h'ou'kou'k: ,pravda'¹⁸⁸

---

¹⁸⁵ Vzhledem k tomu, že slovníky použité v této kapitole jsou francouzské či anglické, u každého z použitých výrazů uvedeme v poznámce jeho fr. či a. slovníkový překlad, z něhož jsme odvodili č. ekvivalent.

¹⁸⁶ Viz Abou-Zeid, S. et Picci, G. *Larousse dictionnaire français/arabe*. Paris : Larousse, 2008 (pojmy z tohoto slovníku zpracovány díky pomoci Liany Ninkabou, která transkribovala arabské lexémy do latinky).

¹⁸⁷ ,Droit', ,justice'.

¹⁸⁸ ,Vérité',

viz i jazyky arabštinou silně ovlivněné, jako je např. kisvahilština, svahilský jazyk východní Afriky : *haki* : ,právo', ,spravedlnost' (,droit', ,justice'), *hakika* : ,jistota' (,certitude'), *hakikisha* ,ujistit se', ,ověřit', ,potvrdit' (,s'assurer', ,vérifier', ,confirmer'), viz Georges Mertens : *Dictionnaire kiswahili-français et français-kiswahili*, Paris : Editions Karthala, 2006.

- **malgaština**¹⁸⁹

marina : ,čestný', ,spravedlivý'¹⁹⁰ a zároveň ,opravdový, skutečný'¹⁹¹

fahamarinama : ,spravedlnost', ,čestnost'¹⁹²

- **kuna**¹⁹³

nabiragua : ,pravda'¹⁹⁴

nabiri : ,ve skutečnosti'¹⁹⁵ a zároveň ,dobře', ,správně', ,náležitě',
,tak, jak je zapotřebí'¹⁹⁶

- **wolof**¹⁹⁷

dëgg : 'pravda'¹⁹⁸, 'mít nohu na něčem'¹⁹⁹

dëgg : ,být skutečný, pravdivý'²⁰⁰, ale zároveň ,být vážený',²⁰¹
,být poctivý',²⁰² ,čestný'²⁰³

dëger : ,být pevný, tvrdý'²⁰⁴

---

¹⁸⁹ Viz Rajaonarimanana, N. *Dictionnaire du malgache contemporain : malgache-français, français-malgache*. Paris : Ed. Karthala, 1995.

¹⁹⁰ ,Droite (personne)'.

¹⁹¹ ,Véritable'.

¹⁹² ,Justice', ,honnête'.

¹⁹³ Viz Malherbe, M. *Parlons kuna : une langue amérindienne du Panama*. Paris, Budapest, Kinshasa [etc.] : l'Harmattan, 2006.

¹⁹⁴ ,Vérité'.

¹⁹⁵ ,En vérité'.

¹⁹⁶ ,Bien, comme il faut'.

¹⁹⁷ S tím, že v tomto jazyce je situace o něco komplikovanější : na jedné straně zde existují slovotvorně příbuzné abstraktní výrazy pro pravdu a morálku, které zřejmě nesouvisí se slovním kořenem dnešního výrazu pro ,rovný', ,přímý' (ani ,pravý' v orientačním slova smyslu), další část pojmenování, která morálku zahrnují, jsou od wolofského sémantického ekvivalentu kořene -prav- odvozeny, aniž by se ovšem zároveň vztahovaly na označení pro 'pravdu'.

Viz Diouf, J.-L. *Dictionnaire wolof-français et français-wolof*. Paris : Karthala, 2003.

¹⁹⁸ ,Vérité'.

¹⁹⁹ ,Avoir le pied sur quelque chose'.

²⁰⁰ ,Être vrai'.

²⁰¹ ,Être respectueux'.

²⁰² ,Probe'.

²⁰³ ,Honnête'.

²⁰⁴ ,Être dur, solide'.

- **sango**²⁰⁵

gāske : ‚opravdu‘²⁰⁶

māi gāskiyā : ‚otevřený, nepokrytý‘,²⁰⁷ ‚čestný‘,²⁰⁸ ‚ten, kdo má pravdu‘²⁰⁹

Pozoruhodným způsobem se uvedené abstraktní významy prolétají ve staré egyptštině zaznamenané v hieroglyfických obrazcích.²¹⁰ Význam těchto souvislostí pro nás spočívá mimo jiné v tom, že antický Egypt je sice kulturou, v níž bylo např. při stavbách fyzikální rovnosti tvarů určitým způsobem výrazně využito, ale v tvoření lexikální sítě pojmů pro pravdu, spravedlnost, morálku, autoritu a konání se to neprojevalo. Viz zejména:

hat: morf, jehož hieroglyfickým znakovým elementem je lví poprsí z profilu, a který se objevuje ve slovech:²¹¹

hat: ‚to, co vyniká, co je vyvýšené, co se ocitá na prvním místě, vepředu‘²¹²

haty: ‚srdce‘²¹³

er-hat: ‚čelně‘, ‚naproti‘, ‚předek‘²¹⁴

haty-â: ‚kníže, princ‘²¹⁵

a

---

²⁰⁵ Ve kterém je situace na sémantické úrovni komplexní podobně jako ve wolof, viz Chaduteau, G.-A. *Sango : langue nationale de Centrafrique : dictionnaire français-sango, lexique sango-français, grammaire pratique du sango*. Sancerre : Dictionnaires d'aujourd'hui, 2006.

²⁰⁶ ‚Vraiment‘.

²⁰⁷ ‚Franc‘.

²⁰⁸ ‚Honnête‘.

²⁰⁹ ‚Qui a raison‘.

²¹⁰ Schumann-Antelme, R., Rossini, S. *Lecture illustrée des hiéroglyphes [Ilustrovaná četba hieroglyfů]*. Monaco : éd. Rocher, 1998.

²¹¹ Která ve svých hieroglyfických zobrazeních zároveň vždy obsahují uvedené lví poprsí.

²¹² ‚Ce qui est excellent, élevé, situé en premier‘.

²¹³ ‚Coeur‘.

²¹⁴ ‚En face‘, ‚l'avant‘.

²¹⁵ ‚Prince‘.

ma: morf s hieroglyfickým znakovým elementem, kterým je předek či zád' lodi ve tvaru srpů,²¹⁶ obsažený ve slovech:

ma : ,vidět', ,dívat se', ,všimnout si', ,výhled'²¹⁷

mâât : ,pravda', ,spravedlnost', ,rovnováha'²¹⁸

maû-kherou : ,ústně',²¹⁹ ,mluvící pravdu',²²⁰ ,oprávněný',
spravedlivý',²²¹ ,vítězný',²²² ,lev',²²³

Kromě těchto slov jsou od **ma** odvozené i rozličné lexémy s významy jako ,vést', ,řídít', či ,sluneční paprsky'.²²⁴

II.

Co se týká jazyků, ve kterých jsou (stejně jako v češtině, srbštině a ruštině) výše uvedené sémantické korelace na úrovni abstrakt zároveň spřízněny s pojmenováními pro tvarovou ROVNOST/PŘÍMOST, ale které jsou používány v kulturách méně (či téměř vůbec) industriálně založených, můžeme uvést příklady z:

- wolof²²⁵

jub : ,rovný, přímý',²²⁶ ale zároveň i ,odpovídající pravidlu',²²⁷ ,spravedlivý',²²⁸ ,přímý a čestný',²²⁹

²¹⁶ ,Poupe, proue en forme de faucille'.

²¹⁷ ,Voir, regarder, remarquer, la vue'.

²¹⁸ ,Vérité, justice, équilibre'.

²¹⁹ ,Juste de voix'.

²²⁰ ,Disant la vérité'.

²²¹ ,Justifié'.

²²² ,Victorieux'.

²²³ ,Lion; jehož zobrazení je, jak jsme si ukázali, znakem pro *hat*, které pak souvisí s významy autority a řízení.

²²⁴ ,Guider', ,diriger', ,rayons de soleil'.

²²⁵ Komplexní situaci v tomto jazyce viz v pozn. č. 193.

²²⁶ ,Droit'.

²²⁷ ,Conforme à la règle'.

²²⁸ ,Juste' (,spravedlivá osoba' / ,une personne juste' : *nit ka jub*).

²²⁹ ,Droit et honnête'.

jubal : ,jít přímo',²³⁰ ,držet rovně, zpříma',²³¹ ,řídit, vést',²³²
,směřovat k'²³³

njub-g : ,spravedlnost, slušnost',²³⁴

jubu : ,být ve vhodné pozici vzhledem k někomu',²³⁵

jubl : ,směřovat k',²³⁶

jubale : ,srovnávat' (,smířit')²³⁷

jubbanti : ,vzpřímit', ,opravit',²³⁸

jub-loxo : ,být zručný při střelbě', ,být šikovný',²³⁹

jubadi : ,nepoctivý',²⁴⁰

jubadi-loxo : ,nešikovný',²⁴¹

- **sango**²⁴²

mbirimiri : ,rovný' (,nikoliv křivý, zahnutý'),²⁴³ ,správný',²⁴⁴
,otevřený, nezákladný',²⁴⁵ ,čestný',²⁴⁶ ,spravedlivý',²⁴⁷ ,skutečný',²⁴⁸
,dobrý',²⁴⁹

---

²³⁰ ,Aller tout droit'.

²³¹ ,Tenir droit'.

²³² ,Diriger'.

²³³ ,Orienter vers'.

²³⁴ ,Justice, équité' ;

viz kontrast s ,právem' jakožto ,nárokem' *sañ*, které zároveň vyjadřuje ,být odvážný' / ,être courageux', ,dovolit si, odvážit se' / ,oser', ,být smělý', ,opovázlivý' / ,être audacieux', ,mít právo na' / ,avoir le droit de' a které dále slovo tvorně souvisí se *sañ sañ*, ,odvaha', ,autorita', ,právo' / courage', ,autorité', ,droit' či se *sañahi*, ,jednat bez rozvážení' (,agit sans réfléchir').

²³⁵ ,Être en bonne position par rapport à quelqu'un' ; vytučněný pojem zvýrazněn IP.

²³⁶ ,Se diriger vers'.

²³⁷ ,Réconcilier'.

²³⁸ ,Redresser, corriger'.

²³⁹ ,Être adroit au tir, être habile'.

²⁴⁰ ,Malhonnête'.

²⁴¹ ,Maladroit'.

²⁴² Bibliografický zdroj a komplexnost situace v tomto jazyce viz pozn. č.

201.

²⁴³ ,Droit (non courbé, non tordu)'.

²⁴⁴ ,Correct'.

²⁴⁵ ,Franc'.

²⁴⁶ ,Honnête'.

²⁴⁷ ,Juste'.

²⁴⁸ ,Véritable'.

²⁴⁹ ,Bon'.

- indonézština²⁵⁰

lurus : ‚rovný‘ (‚ne křivý, ne šikmý‘),²⁵¹ ‚vzpřímený‘,²⁵² ‚čestný‘,²⁵³ ‚spravedlivý‘,²⁵⁴ ‚loajální‘,²⁵⁵ ‚upřímný‘,²⁵⁶

lurus hati: ‚čestný‘,²⁵⁷

hat hat: ‚právo (nárok)‘,²⁵⁸

- uzbečtina²⁵⁹

adil: ‚rovný, přímý‘,²⁶⁰

adliâ: ‚spravedlnost‘,²⁶¹

ado: ‚vykonání, dovršení‘,²⁶²

adolat: ‚spravedlnost‘ a zároveň ‚pravda‘,²⁶³

Z uvedených příkladů je zřejmé, že významová propojenost (hluboká natolik, že byla ukotvena též lexikálně) abstraktních pojmů, které označují denotáty ‚spravedlnosti‘, ‚práva‘, ‚autority a vedení‘, ‚shody tvrzení se skutečností‘, ‚obecné správnosti‘, ‚patřičnosti‘, ale občas i samotného ‚konání‘ a ‚mluvení‘, je značně univerzální

---

zajímavá je zde i korelace mezi významy ‚pravý (ne levý)‘ a ‚pomocná ruka autority‘ ve slovech : *koti* ‚pravá ruka‘ (main droite) a *koti-komanda-mokouzi* : ‚podplukovník (liutenant-colonel)‘

²⁵⁰ Viz Soemargono, F., Arifin, W. *Dictionnaire français-indonésien*. Paris : Association Archipel, 1991.

²⁵¹ ‚Droit‘ (x ‚courbe‘, ‚oblique‘).

²⁵² ‚Debout‘.

²⁵³ ‚Honnête‘.

²⁵⁴ ‚Juste‘.

²⁵⁵ ‚Loyal‘.

²⁵⁶ ‚Sincère‘.

²⁵⁷ ‚Honnête‘.

²⁵⁸ ‚Droit à‘.

²⁵⁹ Viz Khakimov, K.-M. *Uzbek-english dictionary*. New York : Hippocrene books, 1994.

²⁶⁰ ‚Straight‘.

²⁶¹ ‚Justice‘.

²⁶² ‚Execution, fulfillment‘.

²⁶³ ‚Justice, truth‘.

a společná pro jazyky používané (a vytvořené) nejrůznorodějšími typy a stupni kulturních společenství.

Zároveň můžeme říci, že se s touto významovou propojeností setkáváme i tam, kde lexikální východisko (tzn. kořen) daných slov nevychází z představového / konceptuálního schématu ROVNÝ / PŘÍMÝ a nakonec i že eventuální použití tohoto představového schématu jako východiska konstrukce daných pojmů není vždy v přímé korelaci s industriálním založením společnosti, která toto představové schéma při tvoření daných výrazů uplatnila.

Nyní se s pomocí etymologických slovníků podíváme, jaké významy najdeme u lexémů týkajících se PRAVDY, SPRÁVNOSTI, SPRAVEDLNOSTI a PRÁVA pro jejich indoevropské východisko a v jakém vztahu jsou tyto ide. významy s uvedeným denotátem fyzikální rovnosti / přímosti.

Vzhledem k tomu, že v rámci pojmů, které k PRAVDĚ, SPRÁVNOSTI, SPRAVEDLNOSTI a PRÁVU určitým způsobem odkazují, existuje i řada pojmenování, která mají co do činění s KŘIVOSTÍ, resp. OHNUTOSTÍ,²⁶⁴ a vzhledem ke skutečnosti, že i jejich diachronní sémantický nám může osvětlit vztah mezi ‚fyzikálním‘ a ‚abstraktním‘ aspektem ROVNOSTI / PŘÍMOSTI, podáme nyní přehled vývoje významů lexémů založených na obou těchto opozitních představách.

---

²⁶⁴ Srov. tuto problematiku u A. Cienkiho, viz Cienki, A.1998 b.

3. 2 K indoevropským východiskům sémantické opozice ROVNÝ X KŘIVÝ

Jak jsme řekli v úvodu, pohled do hesel lexémů odvozených od praslovanských kořenů **prav-*, **prēm-*, **blęd*, **lud-*, **gib-*, **klon-*, **kriv-*, **kręd-*, **vil-*, **lęg-*, **vil-*, **hil-* a **zyl-* tak, jak jsou prezentovány v etymologických slovnících,²⁶⁵ napovídá, že existovalo období, kdy již řada výrazů byla včleněna do abstraktních významových oblastí týkajících se nějak společenského soužití a organizace, morálky a sociálně přijatelného či nepřijatelného chování, aniž by ovšem zároveň zřetelně sloužily k označení konkrétních fyzikálních entit, které vyjadřují dnes a které patrně vyjadřovaly v praslovanštině. Tento charakter se pak v některých případech projevuje i v konceptualizaci příbuzných pojmů těchto praslovanských slov tak, jak jsou přítomny v ostatních indoevropských jazycích.

Nejprve uvedeme, co jsme k vývoji lexémů odvozených od uvedených slovních kořenů našli v etymologických slovnících. Poté se podíváme, jaká vnitřní souvislost by se ve vývoji těchto slov dala nalézt kromě té, kterou jsme shrnuli v kapitole věnované představovému / konceptuálnímu schématu ROVNÝ/PŘÍMÝ (STRAIGHT). Nakonec se pokusíme zjistit, v jakém poměru je tato eventuální vnitřní souvislost s naší přirozenou zkušeností.

1 **prav -*

Podle J. Holuba a F. Kopečného vzniklo slovanské *-prav-* z ide. **pro-uos* ‚rovně vpřed‘, ‚správný‘, P. Skok pro toto období mluví o výchozím kořeni **pro-* s prvotním významem ‚orientován dopředu, co

---

²⁶⁵ K těmto slovníkům viz poznámku č. 23.

vybíhá dopředu',²⁶⁶ příbuzným s **per-*, které později dalo např. lexémy jako *perfektní*. J. Rejzek tento význam vidí též jako ,dopředu jdoucí' a následně ,přímý' a ,spravedlivý', V. Machek pak mluví o návaznosti na **per-*, které najdeme i v **prēm-*,²⁶⁷ skřížené pravděpodobně s **orv-* (které dalo později slovanské *rovъn-* a jeho ide. východiskem bylo zřejmě **ereu-* ,volný', ,širý', ,daleký', viz J. Holub a F. Kopečný).²⁶⁸

Co se týká pojmů příbuzných s **prav-* v jiných ide. jazycích, J. Holub a F. Kopečný uvádějí např. něm. *fromm*, původně jako ,zdatný', později ,zbožný', lat. *probus* ,řádný',²⁶⁹ V. Machek pak např. ř. *promos* ,první', ,přední'), P. Skok véd. *prabhús* ,výjimečný', ,mocný'.

2 **prost-*

Pro kořen *-prost-*²⁷⁰ uvádějí J. Holub a F. Kopečný původ v lexému *pro-stv s původním významem ,vzpřímený'. Co se týká praslovanského stupně tohoto výrazu vzniklého sloučením prefixu *pro-* a postverbálního adjektiva *stā,²⁷¹ P. Skok uvádí jako základní význam ,ten, kdo stojí vepředu, kdo nemá nic na sobě, kdo je uvolněn'.²⁷² J. Holub a F. Kopečný zmiňují církv.-slov. významy ,nevinný' a ,sprostý' (s příhanou). J. Rejzek ovšem doplňuje, že toto je sice obvykle uváděný původ (který by původně znamenal ,vepředu stojící'), ale že vývoj významu není zcela jasný a podle jiného výkladu může souviset např. s lit. *pràsti* ,zvykat si, být zvyklý'. A. Cienki ide. **pro-* překládá jako ,vepředu' s tím, že angl. *in front* napovídá i význam ,čelně'.

²⁶⁶ ,Upravljen naprijed , što naprijed strši'.

²⁶⁷ Význam viz u *prēm*.

²⁶⁸ A jehož ide. ekvivalenty nacházíme v lit. (litevském) *arvas* ,volný', strpus. (staropruském) *arvis* ,pravdivý', stírán. (staroíránském) *ravasih* ,prostor'.

²⁶⁹ A nabízejí srovnání s lat. *proba* ,zkouška'.

²⁷⁰ Ze kterého vznikly lexémy jako *prostý*.

²⁷¹ Viz *stāt*.

²⁷² ,Koji, što naprijed stoji: koji je oslobodjen: koji nema ništa na sebi'.

Z neslovanských ide. příbuzných výrazů můžeme u tohoto kořene najít lit. *prastas* (,nepatrný‘, ,obyčejný‘, J. Holub a F. Kopečný), balt. ,svobodný, uvolněný‘²⁷³ (P. Skok) a stejně jako u *prav-* lexémy jako véd. *prabhús* čili ,výjimečný‘/‘mocný‘ (P. Skok).

3 *prēmъ-

J. Holub a F. Kopečný (stejně jako J. Rejzek) spojují tento kořen (ze kterého vzniklo např. č. *upřímný*) s indoevropskou skupinou adverbíí a předložek odvozených ze základu **per* (který dnes nacházíme v podobě předpon *pro-*, *pře-* atd.) a psl. významem by bylo podobně jako u **prav* ,vpřed směřující‘ (J. Rejzek).

Z příbuzných ide. pojmů pak J. Holub a F. Kopečný zmiňují např. germ. *fram*, angl. *from* (,od‘), ř. *promos* (,první‘, ,přední‘), lat. *primus*, stind. *prātar* (,časně z rána‘), ř. *prōtos* (,první‘) lat. *probus* (,řádný‘), P. Skok pak i stnord. *Framr* či ř. *promos* s významem ,vůdce‘.²⁷⁴

4 *blędъ / *blōdъ-

Psl. **blędъ / *blōdъ*, které vyústilo např. v č. *zabloudit* či *blud*, vzniklo podle F. Kopečného a J. Holuba (stejně jako J. Rejzka) patrně z **blendh-* (,stmívati se‘, ,pološero‘, ,klam‘).

Příbuznými pojmy v jiných ide. jazycích by byly lit. *blandīti* ,stmívati se‘, *blandīties* – ,potulovati se‘, got. *blandan* ,másti‘, angl. *blend* ,oslňovat‘, něm. *blind* ,slepý‘ (viz J. Holub a F. Kopečný) či lit. *blandus* ,kalný‘ (P. Skok).

²⁷³ ‘Slobodan, dopušten, opušten, vulgaran, prostodušan, oprostiti‘.

²⁷⁴ ,Führer‘.

5 *lud-

Ide. východiskem psl. **lud-*, ze kterého máme v č. pojmy jako *loudit*, *obloudit* bylo zřejmě **leud-* s původním významem ‚skrčit se‘, ‚uhnout hlavou‘, ‚vyhnout se ráně‘²⁷⁵ či ‚hrbit se‘, jak uvádí J. Rejzek.

V psl. období znamenal tento výraz patrně ‚pošetilý‘ a mezi jeho ekvivalenty v ide. jazycích můžeme najít bsl. **leud-*, **loud-* a lit. *liudnas* ‚(pošetilý)‘, lot. *lodāt* ‚(slídit)‘ či lit. *liūdnas* ‚(smutný)‘, gót. *lints* ‚(pokrytecký)‘ a stangl. *lot* ‚(podvod)‘; vše viz J. Holub a F. Kopečný).

6 *gib-

Psl. *gybnonti -, které v č., s. a r. dalo kromě jiného výrazy jako *zahynout* či *zahubit*, znamenalo patrně ‚ohýbat‘ a metaforicky ‚uhýbat, shýbat se slabostí‘ (J. Holub a F. Kopečný, V. Machek, J. Rejzek), odvozeného z ide. *gheubh ‚ohýbat‘, ‚pohybovat‘ (viz J. Rejzek, P. Skok). Podle J. Rejzka však tento lexém souvisí patrně i s lit. *geibti* ‚(slábnout)‘, ‚(chřádnout)‘ a lot. *geibt* ‚(umřít)‘ a pak by se jednalo o kontaminaci více kořenů. J. Holub a F. Kopečný zde mluví o společném ide. základu, ze kterého se později vydělily samostatné skupiny.

7 *klon-

Jak uvádí J. Rejzek, č. *klam* souvisí s *klonit*, které je odvozeno od ide. *kl-on ‚(sklánět)‘, ‚(opírat)‘.

---

²⁷⁵ ‚To duck‘, ‚to crouch‘, viz Cienki, A. 1998b, s. 300.

Podle J. Holuba a F. Kopečného měla praslovanská forma tohoto slovesa *kloniti* význam ‚věnovati, přináseti dary‘.

Co se týká ide. diachronně spřízněných pojmů, J. Holub a F. Kopečný uvádějí např. stind. *śrānajati* (‚věnuje‘), V. Machek het. *kanininya* (‚chýlit se, sklánět se, poddávat se komu‘)

Podotkněme, že kromě uvedeného pojmu s negativní konotací však z tohoto základu máme i lexémy jako č. *náklonnost*.

8 *krivъ-

Psl. **krivъ-*, ze kterého vzniklo č. *křivda*, odvozují P. Skok a J. Holub s F. Kopečným od ide. *(s)kerei-* (‚řezat, krájet, odlučovat, rozlišovat‘) a J. Rejzek od **(s)krei-/*(s)ker-* s významem ‚kroutit, ohýbat‘.

Příbuznými výrazy této skupiny v rámci ide. jazyků jsou pak např. lat. *curvus* (ohnutý, zakřivený, viz J. Rejzek, J. Holub a F. Kopečný), ř. *koronos* (zakřivený), stněm. *hrukki* (hřbet) (J. Holub a F. Kopečný), ale i stind. *kart-* (‚řezati‘), ř. *krino* (‚rozhodují‘, ‚rozlišují‘, ‚soudím‘).

9 *kręt-/*kręt-

Č. *krutý* souvisí podle P. Skoka a J. Holuba s F. Kopečným s ide. **qert-* (‚otáčet‘), J. Rejzek uvádí u praslovanského významu **kręt-* ‚původně ‚kroucením tuhý, pevně stočený, houževnatý‘ a nabízí zde významotvorné srovnání se *zavilý*. Přenos v ‚krutý‘ uvádějí J. Holub a F. Kopečný do souvislosti s vlivem lat. *crudēlis* (srv. *tortura* – ‚mučení‘, *torquere* – ‚kroutit‘).

10 *lěv-

K psl. *lěv-, ze kterého se vyvinulo č. *levý* (původně i s významem ‚špatný‘), uvádějí P. Skok a J. Rejzek ide. souvislost s *laiuo, odvozeným od kořene **lei-* (‚ohýbat‘).

Příbuznými pojmy v rámci ide. jazyků pak jsou např. lit. *išlaivóti* (‚činit pohyby‘), viz P. Skok.²⁷⁶

11 *lęk-/*lǫk-

S. *lukav* (čili ‚lstivý‘), souvisí patrně s ide *lenq (‚ohýbat‘), viz P. Skok. V praslovanštině pak podle J. Holuba a F. Kopečného existoval tento pojem jako *lęk-* (‚ohýbat‘, ‚uhýbat se‘), podle P. Skoka se jedná o všeslovanskou výpůjčku z germ. *lauka* z doby po rozpadu baltoslovanské jednoty. Do č. byl z psl. *lęk-* odvozen pojem *leknout se* (viz J. Rejzek), původně s významem ‚uhýbat se před pastí‘, ‚utíkat strachem‘, ‚bát se‘.

Dnešní morální význam v s. se dle P. Skoka rozvinul z konkrétního významu ‚ohnutý‘. Mezi ide. slovy příbuznými můžeme najít např. bsl. *lękti* (‚ohýbat, hynout‘), jak uvádějí J. Holub a F. Kopečný.

12 *lǣg-

Co se týká ide. pojmu, z něhož se vyvinulo č. *lhát*, J. Rejzek uvádí východisko **leugh-*, které již tehdy patrně neslo tento význam. Do souvislosti s jakoukoliv formou zakřivení však na rozdíl od A. Cienkiho žádný z konzultovaných slovníků tento ide. pojem nedává.

---

²⁷⁶ ‚Praviti kretnje‘.

13 *vi-l-

K č. *vina* udávají J. Holub a F. Kopečný ide. východisko **uei* (,víti‘, původně o otáčivém, krouživém pohybu), dle V. Machka je původ slovanského *vina* nejasný, žádná z předložených verzí není přesvědčivá.

Psl. pojem viny vysvětlují J. Holub a F. Kopečný jako deverbativum k **povinoti*, ,vojensky přemáhat‘, z něhož pak vznikl význam ,pronásledování zločince‘ a metonymicky ,provinění samo‘. J. Rejzek pak tento náhled upřesňuje tím, že pochází patrně z ide. **uei-* (,směřovat k něčemu, pronásledovat‘).

Z ekvivalentů v ostatních ide. jazycích se setkáváme např. se stír. (avest.) *vayeiti* (,honí, pronásleduje‘, P. Skok), lit. *vīti* (pronásledovat, J. Holub, F. Kopečný), prapříbuzným s č. *voj*, *vojna*.

14 *vert-/vort

K psl. **vbrtēti*: **vbrt-* (,vrtěti se‘, ,vrtnouti se‘), ze kterého vzniklo např. č. *rozvrat*, můžeme dohledat souvislost s ide. **uert-* s významem ,obraceti‘ (Holub a F. Kopečný) či ,otáčet‘, ,kroutit‘, ,vinout‘ (J. Rejzek), které je patrně příbuzné s **uerg-* a **uerng-*: ,vysmívat se‘, ,rouhat se‘ (viz P. Skok).

Ide. ekvivalenty této skupiny se projevují např. v lit. *versti* (,obracet‘), lat. *verso* (,obracím‘), lat. *versus* (,proti‘; viz k lat. *konversace* /= ,obracet řeč z věci na věc‘/, *revers*, *perverzní*, *kontroverse...*), stír. *frith* (,obrácen proti někomu‘), stind. *vartate* (,otáčí se‘, ,vzniká‘), gót. *werthan* – něm. *werden* (obracet se, stávat se, viz J. Holub a F. Kopečný).

15 *hil-

K č. *úchylný* uvádějí J. Holub a F. Kopečný psl. *chylъ (,křivý‘), *chula (,ohyb‘, ,sehnutí‘). Podle J. Rejzka i J. Holuba a F. Kopečného je zde nápadná významová blízkost dalších sloves na *chy-*, jako např. *chybati, ze kterého se vyvinulo např. č. *chyba*.

Jedním z ide. východisek (viz J. Rejzek, J. Holub a F. Kopečný) z něhož tato skupina pochází, by mohlo být **kseubh-*, příbuzné se stind. *kšúbhyati* (,třese se‘, ,kolísá‘, viz J. Rejzek) či *kšābhate* (,chvěje se‘) a *kšīpati* (,hází‘). Jak říkají J. Holub a F. Kopečný, sémantický vývoj by v tomto případě směřoval od ,rychle, a proto chybně házeti‘, k ,mýlka‘, ,kolísání‘, ,nejistota‘, ,chybovat‘, ,nedostávat‘ a ,chyběti‘ a zahrnoval by ide. skupinu, ke které patří např. i č. *šibati* (viz č. *šibenice* či *štváti*). Druhou možností vzniku psl. *chybati je vznik novotvaru ke *gybati, a to v obou jeho významech, ,hynout‘ i ,ohýbat‘.

16 *zъlъ-

P. Skok v souvislosti s tímto kořenem, který již v praslovanském, resp. staroslověnském období (v podobě **zъlъ-*) nesl význam ,zlý, špatný‘, uvádí ide. adjektivum *ghuel* (,šikmý‘, ,strmý‘, ,hrubý‘),²⁷⁷ přičemž J. Holub a F. Kopečný pro tento lexém uvádějí významy ,odchylný‘ a ,křivý‘.

Z indoevropských protějšků tohoto slova se (podle J. Holuba a F. Kopečného) můžeme setkat s litevským *pažulnus* (,křivý, šikmý‘), *ižulas* (,nestydatý‘), *atžulnus* (,nepříjemný‘), lotyšským *zvēlt* (,převrhnout‘), stind. *hvalati* (,bloudí, upadá‘) či *hvarate* (,odchyluje se od cesty‘, staroíránským *zurah* (,křivda, klam‘). Nakonec snad k této skupině podle J. Holuba a F. Kopečného patří i latinské *falsus*

---

²⁷⁷ (,Ono što je koso, strmo, grubo‘; viz P. Skok).

(,klamu‘) a dále řecké *thelgō* (,mámím, okouzluji‘) a litevské *žvelgiu* (,mrkám‘).

Z etymologického přehledu, který jsme předložili, vyplývá, že ROVNOST/PŘÍMOST a KŘIVOST mohly být **samy o sobě konceptualizovány** a lexikálně ukotveny **na základě významů**, které se téměř ve všech případech nějak týkaly bezprostřední **interakce živých jedinců**.

Stručné schematické znázornění vývoje těchto významů, které jsme vyhledali v etymologických slovnících, je:

1. ,orientován dopředu, co vybíhá dopředu‘, ,dopředu jdoucí‘
  - > ,autorita‘, *správný, pravý, pravda, spravedlnost, právo*
  - a zároveň
  - > ,rovný‘

2. ,vzpřímený, ten, kdo stojí vepředu, kdo nemá nic na sobě‘, ,kdo je uvolněn‘, popř. ,stojící čelně‘
  - > *prostý*

3. ,vpřed směřující‘, popř. ,čelní‘
  - > *upřímný*

4. ,špatně viditelný‘, ,klam‘
  - > , nesprávné mínění, omyl, chyba, poblouznění, klam (*blud*)‘

5. ,skrčit se‘, ,uhnout hlavou‘, ,vyhnout se ráně‘
  - > ,být slabý, blázen‘ (s. *lud*)
  - > oklamat, ošálit, ošidit, obelstít, obalamutit, omámit, podvést (*obloudit, loudit*)

6. ,ohýbat, pohybovat, shýbat se slabostí‘

> ‚přestat žít, umřít, zemřít‘, ‚přestat existovat, zaniknout, pominout (*hynout*)‘

> *hubit*

7. ‚sklánět‘, ‚opírat‘

> ‚hlavy n. horní části těla, vyjadřující projev úcty n. pozdrav (*poklona*)‘

> ‚předstírání něčeho, klamání, mámení, vědomá nepravda, přetvářka, šalba, faleš (*klam*)‘

8. ‚kroutit, ohýbat‘

> ‚činit nespravedlnost, příkoří, ublížení‘ (*křivdit*)

9. ‚kroucením tuhý, pevně stočený, houževnatý‘

> *krutý*

10. ‚činit pohyby či křivit‘

> špatný, nevyhovující, kriminální (*levárna*)

11. ‚ohýbat‘

> ‚uhýbat strachem‘ (*lekat se*)

> ‚uhýbat promyšleně, lstí‘ (s. *lukav*)

12. *lhát* : použité etymologické slovníky do souvislosti s významy pohybu toto slovo nedávají

13. ‚vít‘, původně o otáčivém, krouživém pohybu

> ‚přemáhati, směřovat k něčemu, pronásledovat‘ (*vinit*)

>> ‚ten, kdo se provinil a kdo byl pronásledován‘ (*vinen*)

14. ‚obracet či otáčet, kroutit, vinout‘

> ‚zničit (*rozvrátit*)‘

15.a) ,křivý, ohyb, sehnutí‘

> ,zvrácený, zrůdný, zvrhlý (*úchylný*)‘

b) ,třást se‘, ,kolísat‘, ,rychle házet‘

> *chyba*

16. ,odchylný, křivý , šikmý, strmý, hrubý‘

> ,takový, který úmyslně ubližuje, trápí, škodí, poškozujel: *krutý*

4. K tělesně ukotvenému původu metafor

Jak vyplývá ze schématu předloženého na konci předchozí kapitoly, velkou řadu pojmů, které se týkají toho, co je morálně přijatelné, co je východiskem morální (a obecně společenské) autority, sice konceptualizujeme s pomocí výrazů, které zároveň odkazují k fyzikálním vlastnostem (neživých) předmětů, nicméně k jejich pochopení nám stačí zkušenost s fungováním vztahů mezi jedinci ve společnosti a vlivem, který mají tyto vztahy na jejich tělesný stav, resp. pozici. Je to patrné zejména ve vývoji některých významů, které jsme zahrnuli pod příklad č. 1, dále v případech č. 2, 3, (poněkud specifickým způsobem) 4, 5, 6, 7, 8, 11 a 15.

Jiřina Van Leeuwen-Turnovcová, která se dlouhodobě zabývá sémantickými opozicemi fenoménů PRAVÉ a LEVÉ strany (a přeneseně PŘÍMÉHO a KŘIVÉHO tvaru),²⁷⁸ v jedné své studii věnované tomuto tématu²⁷⁹ ke klasickým explikacím vývoje evropského (lexikálně ukotveného) chápání pojmů morálky uvádí přibližně toto:

Sémantická polarita mezi PRAVOU a LEVOU stranou a PŘÍMOSTÍ a KŘIVOSTÍ (z nichž byly pojmy PRAVÉHO a LEVÉHO odvozeny) je etymology a lexikology klasicky interpretována z hlediska morálních postojů. Významy ‚rovný‘, ‚přímý‘ „jsou charakteristikou správného, cílevědomého, především ale morálně nezáludného chování a jednání“ a jsou „plně internalizovány v **hodnotovém systému evropského kulturního společenství**²⁸⁰ jakožto „součásti nadindividuálního etického kodexu“ (...) „Protože jsou plně internalizovány, nebývá spojení mezi kategorií ROVNÁ/PŘÍMÁ a významem ‚správná‘

---

²⁷⁸ (A která výrazně inspirovala A. Cienkiho v jeho bádáních o představovém / konceptuálním schématu ROVNÝ / PŘÍMÝ, resp. poskytla jeho uvažování jedno ze zásadních východisek.)

²⁷⁹ Van Leeuwen – Turnovcová, J. *K sémantice polarity mezi pravou a levou polovinou sociálního prostoru*, in : Sborník 1990-1991 Kruhu přátel českého jazyka. Praha : Kruh přátel českého jazyka, 1993, s. 110-137.

²⁸⁰ Všechny vytučněné pasáže zvýrazněny IP.

problematizováno a **zdá se být dokonce přirozeným.**“ Nakonec dodává: „**Logického tu ale není nic. Jak víme, je vše, co se stalo o b-s a h e m s p o l e č e n s k é p r a x e , výsledkem kulturního konání. Také spojení mezi kategoriemi PRAVÁ, ROVNÁ a SPRÁVNÁ, stejně jako spojení mezi kategoriemi LEVÁ, KŘIVÁ a NESPRÁVNÁ proto musí být výsledkem stejné kulturní praxe. Poté, co jsem se s těmito problémy zabývala ve studii „Pravá a levá v Evropě“, vidím jak v LEVÉ a PRAVÉ, tak i v KŘIVÉ/NEROVNÉ a ROVNÉ semiotizované symboly civilizačního vývoje.**“²⁸¹

Je zjevné, že uvedený obsah společenské praxe je výsledkem kulturního konání, ale jak říkají některé poznatky soudobé psychologie a neurobiologie²⁸² či sociobiologie a etologie,²⁸³ vztah mezi **přirozeným** konáním člověka (jako živočišného druhu) a konáním **kulturním není** ani tak vztahem opozitním, jako spíš vztahem dvou principů, z nichž jeden z druhého vyrůstá. Tato skutečnost se může zdát evidentní, ale jak říká A. Damasio,²⁸⁴ od doby, kdy R. Descartes prosadil ve filozofii i vědeckém myšlení princip ne-jednoty těla a duše, jsme si zvykli dané oblasti principiálně odlišovat natolik hluboce, že se nám zdá jejich principiální opozitnost přirozená.²⁸⁵

Pokud tedy na jedné straně víme, že existují určité aspekty lidského chování a organizace lidského soužití, které skutečně vyrůstají z naší „biologické přirozenosti“ a které jsou alespoň

---

²⁸¹ Cit. Van Leeuwen – Turnovcová, J. 1993, s. 131-132.

²⁸² Např. Damasio, A. *L'erreur de Descartes*. Paris : Odile Jacob, 2005 (dále jako Damasio, A. 2005).

²⁸³ Např. Cyrulnik, B.: *Mémoire de singe et paroles d'homme [Paměť opice a slova člověka]*, Paris : Hachette, 2007 (dále jako Cyrulnik, B. 2007).

²⁸⁴ Portugalsko-americký neurobiolog, který v jistém smyslu stojí u zrodu převratu paradigmatu této vědní disciplíny. Hlavním tématem jeho bádání je neurobiologie pocitů, které definuje jako zobrazení vnitřních změn tělesného stavu (jež nastávají jako reakce organismu na určitý vnější stimul) v prefrontální části mozku. Kromě jiného zdůrazňuje, že správné fungování (takto definovaných) pocitů je jednou ze stěžejních podmínek morálního chování. Viz např. Damasio, A.: *L'erreur de Descartes*. Paris, 2005, s. 161-227.

²⁸⁵ Damasio, A. 2005, s. 334-340.

v náznacích společné pro kultury, které i mohou být /na vyšší úrovni/ založené na organizačních principech rozličných, a pokud před sebou máme lexikální (geneticky a kontextově značně různorodý, ale představově analogický) materiál, který je zásadní, jelikož zahrnuje pojmy, které některé z hlavních podmínek nutných k prospěšnému fungování společenského soužití samy o sobě zakládají, můžeme si položit otázku, zda vysvětlení, podávaná klasicky etymology a lexikology (tak, jak o nich mluví J. Van Leeuwen-Turnovcová), nakonec logické (a „přirozené“) opravdu nejsou.

Pokud tato vysvětlení logická jsou a pokud ROVNOST / PŘÍMOST (která se v řadě takto přirozených komplexů představ objevuje) není založena naší zkušeností s fyzikálními vlastnostmi neživých předmětů, nezbyvá nám patrně než propátrat ještě jednou antropocentrické / tělesné základy tohoto představového východiska.

Jak říkají G. Lakoff s M. Johnsonem, když vymezují předpoklady vzniku orientačních metafor,²⁸⁶ i bez ohledu na naši zkušenost s fyzikálními vlastnostmi neživých předmětů existují **systematické korespondence**²⁸⁷ mezi našimi emocemi (které jinak hrají klíčovou roli jakožto samotná podmínka existence morálky (srov. pozn. č. 280) a našimi smyslovými motorickými zkušenostmi, jako je např. vzpřímené držení těla. Jsou to **právě tyto systematické korespondence**,²⁸⁸ které tvoří bázi pro orientační metafory (jako ŠTASTNÝ JE NAHOŘE). Takovéto metafory umožňují konceptualizovat naše emoce ve výrazněji definovaných termínech a rovněž je uvést do vztahu k jiným pojmům, které souvisejí se všeobecným stavem dobré pohody (např. ZDRAVÍ, ŽIVOT, AUTORITA). V souvislosti s tímto mechanismem pak autoři mluví o tzv. **emergentních metaforách**

---

²⁸⁶ Lakoff, G., Johnson, M. 2002, s. 76.

²⁸⁷ Zvýrazněno G. Lakoffem a M. Johnsonem.

²⁸⁸ Viz Lakoff, G., Johnson, M. 2002, s. 76, vytučněno IP.

a emergentních pojmech.²⁸⁹ Jsou přímo se vynořujícími, přirozenými orientačními konceptualizacemi, které si později můžeme uvědomit, a tím se vymykají z rámce konceptualizací ostatních, které v průběhu svého života vytváříme díky svým kognitivním zkušenostem.

Když tuto přirozenost emergentních pojmů porovnáme s biologií hlavních vlastností a tendencí, které jsou společné všem živým organismům, vyplynou z toho pro nás zajímavé důsledky.

Zásadní podmínkou existence a fungování živých systémů (od buňky přes kolonie bakterií až k člověku a lidské společnosti) je homeostáza, schopnost udržování stabilního vnitřního prostředí pomocí složitého systému (fyziologických) reakcí na vnější prostředí. Tyto reakce jsou závislé na řadě proměnných, od propustnosti buněčné membrány až k emočním a rozumovým odpovědím člověka na vnější stimuly.²⁹⁰ Vzhledem k tomu, že jsou tyto přirozené procesy pozorovatelné zejména na tělesném stavu jedince (např. na změně jeho pozice, na změně barvy pokožky či jiného povrchu, na zrychlení srdečního tepu atd.), se domníváme, že emergentní metafory a emergentní pojmy jsou právě jejich odrazem.

Jak si povšimla I. Vaňková,²⁹¹ u G. Lakoffa a M. Johnsona čteme, že každý živý tvor, i améba, kategorizuje. Například „co se týče věcí, které se hodí, nebo nehodí, k jídlu, toho, co se k ní přibližuje, anebo vzdaluje...“

Jednu z takových kategorizací, které „tvoří půdorys našeho konceptuálního systému“,²⁹² si ukážeme na příkladu obranné emoční reakce hlemýždě a pocitu strachu jako součásti obranné reakce člověka tak, jak o nich píše A. Damasio.²⁹³ Hlemýžď se v situaci ohrožení

---

²⁸⁹ Zvýrazněno G. Lakoffem a M. Johnsonem, reference viz předchozí poznámka.

²⁹⁰ Naším zdrojem je handout přednášky o homeostáze, kterou přednesl fyziolog a kardiolog Denis Chemla v rámci semináře „Lire: le trop est le Cerveau“, vedeného v roce 2006/2007 Danielem Milo na pařížské Ecole des hautes études en sciences sociales.

²⁹¹ Vaňková, I. a kol. 2005, s. 70.

²⁹² Vaňková, I. a kol. 2005, s. 67.

²⁹³ Damasio, A. 2005, s. 187-190.

stáhne²⁹⁴ do své ulity, což se nám může jevit jako poplašná reakce strachu. V tomto smyslu hlemýžď strach skutečně má. Kvůli jeho genetické predispozici (a hlavně absenci mozku) je to však vrozená **automatická homeostatická tělesná**²⁹⁵ odpověď, kterou A. Damasio nazývá *emoce*.

U člověka (stejně jako u některých jemu evolučně blízkých vyšších savců a možná i ptáků) však na tuto reakci navazuje ještě jeden proces (vystopovatelný v mozku metodou magnetické rezonance).

Zároveň s vrozenou automatickou tělesnou reakcí na určitý stimul (například zrychlením krevního tepu, prokrvením určitých částí těla či jinými změnami vnitřních orgánů oproti normálnímu rovnovážnému a optimálnímu stavu) se totiž (za normálních okolností) v prefrontální části mozku tvoří takzvané tělesné mapy těchto změněných stavů, které se vnějškově projevují jako pocit. Pokud se tedy například člověk ocitne v situaci ohrožení, do mozku se dostane zároveň informace o stimulu, který tuto situaci vyvolal, i o reakci, která jako odpověď na něj propukla v těle. Subjektivně se pak takový člověk bude bát.

Každý takový stimul má v homeostatické logice příznak ‚dobrý‘ či ‚špatný‘, což znamená, že všechny naše vnitřní tělesné odpovědi (pokud vše probíhá tak, jak má) se projevují v různých mírách dobrého či špatného pocitu. Vzhledem k tomu, že se tyto procesy projevují i na změnách pozice celého těla (např. schoulení se v situaci smutku), jsou zřejmě orientační emergentní metafory jako ŠPATNÝ JE DOLE právě jejich částečným popisem.

V rámci lidské společnosti je důležité, že způsob, jakým konkrétní člověk své (pocitové) odpovědi na stimuly (tělesně či verbálně)²⁹⁶ projevuje, ovlivní percepci tohoto člověka ostatními lidmi

---

²⁹⁴ Vytučněno IP.

²⁹⁵ Vytučněno IP.

²⁹⁶ Tento způsob závisí např. na jeho schopnosti ovládnout svoji emoci „chladným rozumem“ šedé kůry mozkové, viz Damasio, A. 2005, s. 331-334.

(tedy to, zda bude svému okolí určitým způsobem příjemný či nepříjemný).

Domníváme se, že o těchto aspektech mluví B. Cyrulnik,²⁹⁷ když popisuje naše podprahové vnímání tělesných znaků dominance či submisivity, kterých dodnes všichni nabýváme vždy, když se staneme součástí nějakého typu společenství (např. rodiny, třídy ve škole, zaměstnání, skupinky lidí, která pravidelně obědvá za společným stolem).

Mezi těmito znaky, které bez ohledu na kulturu podvědomě determinují členy společnosti s největšími šancemi stát se v rámci dané skupiny těmi, kdo budou určovat závazná kritéria jejího fungování čili její řád, nacházíme kromě jiného

1. přímé držení těla
2. přímý a neústupný, ale nezáludný postoj v eventuální konfrontaci
3. otevřenost vnějším podnětům
4. vnitřní klid²⁹⁸

Co se týká funkce či významu pozice těla „zakřivené“ (tedy nikoliv vzpřímené), může být buď znakem submisivity a přiznání autority vůdčímu členu skupiny či strategií k dosažení určitého cíle ze strany jedince, který nemá primární vrozené (či v raném dětství nabyté) podprahové (a tělesně vyjádřené) předpoklady k dominanci, a který se tak pokouší svých cílů dosáhnout náhradním způsobem. Může se to projevat „úskočností“ ve fyzické konfrontaci, ale např. i fyzickými projevy zdánlivé náklonnosti a lsti.

Tyto mechanismy jsou vrozené, jsou součástí našich homeostatických reakcí (jež k slouží zachování integrity a příznivého rozvoje živých organismů) a máme je společné zejména s řadou

---

²⁹⁷ Francouzský psychiatr, psycholog a etolog, zabývající se zejména tématem „rezilience“ čili duševní odolnosti člověka (zejména dítěte) v dlouhodobě nepříznivé situaci.

²⁹⁸ Viz např. Cyrulnik, B. 2007, s. 202.

vyšších savců, jichž jsme přes svoji reálnou kulturní nadřazenost stále součástí.²⁹⁹

Tyto tělesně ukotvené znaky pak výrazně přispívají hierarchizaci jedinců ve společnosti, a zejména k označení jedinců, kteří jsou společností vyvoleni jako ti, kteří určují její řád a závazné normy.

Naše konceptualizace toho, co je správné/patřičné, morální a závazné na úrovni přijaté pravdy pak zřejmě skutečně vyvstává právě z této vrozené příznakovosti fyzických (tj. tělesně vyjadřovaných) aspektů sociálního chování. Relativně zřetelné příklady těchto základů konceptualizace můžeme najít v indoevropštině (jakožto výchozím zdroji vývoje slovanských jazyků), antické egyptštině či (ještě dnes) ve wolof, sango či uzbečtině.³⁰⁰

---

²⁹⁹ Cyrulnik, B. 2007, s. 327.

³⁰⁰ Viz předchozí kapitola.

Závěr

Moderní čeština, srbština a ruština patří mezi představitele slovanských jazyků, v nichž jsou výrazy vztahující se k četným abstraktním pojmům z oblasti PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), PRÁVA, PRAVDY a SPRAVEDLNOSTI (na synchronní či diachronní úrovni) slovotvorně příbuzné a metaforicky propojené s pojmenováními denotátů fyzicky uchopitelné povahy, vycházejících z pojmů ‚přímý‘ jakožto ‚tvořící nejkratší spojnicí mezi dvěma body‘ či ‚pravý‘ jakožto ‚jsoucí na té straně těla, kde není srdce‘.

Naše chápání těchto pojmů je podle některých závěrů kognitivní lingvistiky (srov. zejm. G. Lakoff, M. Johnson 2002, M. Turner 2005, A. Cienki 1998, J. Van Leeuwen – Turnovcová, 1992) založeno na jednom konkrétním metaforickém (konceptuálním) principu, který je umožněn jednak naším stupněm vývoje na úrovni kognitivních funkcí mozku, jednak konkrétními vlastnostmi, kterými se pojem poskytující výchozí bázi vymezuje ve vztahu k fyzikálním vlastnostem předmětů.

Tímto principem je představové (konceptuální) schéma PŘÍMÝ/ROVNÝ, založené zejména na naší tělesné zkušenosti s výhodností (ale i volní podmíněností) udržování vzpřímené fyzické pozice.

Zároveň se toto představové (konceptuální) schéma zakládá na našich zkušenostech s tvarovou rovností/přímostí neživých předmětů a opozicí jejich vlastností vzhledem k objektům zakřiveným.

Tyto předměty jsou charakteristické zejména tím, že je díky vlastnostem svého perceptivního aparátu registrujeme dříve než předměty zakřivené.

Dále spočívá specifická rovnosti/přímosti v jejím absolutním charakteru. Zatímco stupeň zakřivení předmětů se nám může zdát různý vzhledem k naší perspektivě, předměty rovné v naší percepci tento charakter víceméně zachovávají, ať jsme vůči nim fyzicky vymezení jakkoliv.

Rovné předměty vykazují též určité výhodné mechanické vlastnosti, kterých využíváme pro rozvoj našich materiálních podmínek, např. při stavbě obydlí.

Nakonec se specifičnost tohoto tvarového charakteru projevuje na dvou- až třírozměrné úrovni v kontrastu mezi rovnou plochostí a různě pokřivenými povrchy. Toho prakticky tohoto typu „rovnosti“ (viz např. plochý charakter stolní desky), ale na druhé straně např. i v tom, že poskytuje věrnější vizuální obraz předmětů od ní odražených (viz rozdíl v odrazu od klidné a začeřené vodní hladiny).

Posledním faktorem, který umožňuje naši konceptualizaci abstraktních pojmů prostřednictvím představového (konceptuálního) schématu PŘÍMÝ/ROVNÝ zakládat, je skutečnost, že abstraktní pojmy tímto představovým/konceptuálním schématem vymezené (jako např. „pravda“) jsou na obecnější úrovni ukotveny prostřednictvím ontologických metafor jako fyzicky uchopitelná jsoucna (např. „pravda je věc“, viz příklad „mít pravdu“).

Porovnání s určitými jazyky nám velmi vzdálených kultur i etymologické slovníky však přinášejí doklady o oblastech (viz např. dnešní subsaharská Afrika) a obdobích (viz jazykové období indoevropské jednoty), ve kterých již byly některé z daných abstraktních pojmů ukotveny, aniž by však jejich pojmenování zároveň zřetelně označovala tvarovou PŘÍMOST / ROVNOST či KŘIVOST.

Závěry neurobiologických a etologických zkoumání pak dokazují, že PŘÍMOST / ROVNOST a ZAKŘIVENÍ hrají na úrovni tělesných pozic klíčovou roli v rámci homeostatických mechanismů a že způsoby, jakými se na úrovni našeho chování projevují, jsou vrozené. Stejně vrozená je principiálně i jejich percepce a „zpříznačnění“ ostatními členy společnosti. Přímou, resp. vzpřímenou pozicí se vyznačují jedinci dominantní, kteří se často stávají vůdčími členy společnosti. Naopak „zakřivenější“ (resp. v různých mírách „sehnutější“ či „uzavřenější“) pozice je charakteristická tam, kde se setkáváme s jedinci submisivnějšími. Sekundárně pak může být (např.

ve fyzické konfrontaci) percepce těchto znaků (která se např. projeví lítostí) využito k náhradním (tzn. čelně ne-konfrontačním) cestám k dosažení cílů slabších jedinců.

Konceptuální vymezení pojmů, založených na metaforickém uchopení PŘÍMOSTI / ROVNOSTI či KŘIVOSTI by pak primárně vycházely právě z těchto vrozených vlastností a byly by tak čistým příkladem G. Lakoffem a M. Johnsonem vymezených emergentních (čili ze zkušenosti přímo se vynořujících „přirozených“) metafor.

Slovanská konceptualizace pojmů ovozených od kořene *-prav-* tak, jak byla dosud kognitivně osvětlena (viz výše), je pak možná až konceptualizací **sekundární**, umožněnou genezí pojmenování fyzikální PŘÍMOSTI / ROVNOSTI a KŘIVOSTI na základě východiska vztahujícího se k popsaným mezilidským interakcím.

Resumé

Tato práce se zabývá metaforickým ukotvením abstraktních pojmů z představových oblastí PATŘIČNOSTI (SPRÁVNOSTI), PRAVDY, SPRAVEDLNOSTI a PRÁVA, které jsou ve slovanských jazycích odvozeny od kořene *-prav-*. Nejprve předkládá soubory lexémů vztahujících se k těmto pojmům v současné češtině, srbštině a ruštině. Poté se věnuje osvětlení jejich konceptuálního ukotvení na základě představového schématu ROVNÝ / PŘÍMÝ tak, jak ho ve svých pracích představil zejména Alan Cienki. Tento soubor je pak porovnán jednak se sémantickým ukotvením daných lexémů v některých jazycích nám vzdálených (neevropských) kultur a jednak se svými indoevropskými východisky. Práce se pokouší doložit, že antropocentrický způsob konceptualizace je pro tvoření daných pojmů primární.

Klíčové pojmy

Metafora, představové (konceptuální) schéma PŘÍMÝ/ROVNÝ, tělesná zkušenost, emergentní metafora

Abstract

This paper presents an analysis of the metaphorical comprehension of slavic notions of rightness, true, justice and law, derived from the root *-prav-*. At first we examine the explication of this comprehension what was proposed by some of cognitives linguists (namely by Alan Cienki). Afterwards we target the meanings of some non-indoeuropean and proto-indoeuropean bases of this words and we explore the mechanisms which could be fontals for their conceptualisation.

Key words

Metaphor, STRAIGHT as an image schema, physical experience, emergent metaphor

Literatura

I.

- Barriel, V.:** *Origine génétique de l'homme moderne* (enseign.) [online], dostupný z: <http://www.univ-lille1.fr/gepv/downloads/enseignements/M1-S8/B23-doc%20exposes/Barriel,%201999,%20Pour%20la%20Science.pdf> [cit. 2007-12-28].
- Cassin, B. (a kol.) :** *Vocabulaire européen des philosophies*. Paris, 2004.
- Cienki, A.:** *Slavic Roots for 'Straight' and 'Bent': Experiential Gestalt, Conceptual Metaphors, and Cultural Models as Factors in semantic Change*. In: *Cognitive linguistics 9-2* (1998), Hague, 1998.
- Cienki, A.:** *Straight: An image schema and its metaphorical extensions*. In: *Cognitive linguistics 9-2* (1998), Hague, 1998, str. 107-149.
- Coppens, Y.:** *Théorie de l'East Side Story*, [online] dostupný z: <http://www.hominides.com/html/dossiers/eastsidestotry.html> [cit. 2007-11-30].
- Cyrulnik, B.:** *Mémoire de singe et paroles d'homme*. Paris, 2007.
- Damasio, A. :** *L'erreur de Descartes*. Paris, 2005 (č. jako **Damasio, A.:** *Descartův omyl, emoce, rozum a lidský mozek*. Praha, 2000).
- Damasio, A. :** *Hledání Spinozy: Radost, strast a citový mozek*. Praha, 2004.
- Damasio, A.:** *Le sentiment meme d'être soi*. Paris, 1999.
- Dokulil, M.:** *Tvoření slov češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha, 1967.
- Eisner, P.:** *Chrást i tvrz : kniha o češtině*. Praha, 1946.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, 2002.
- Johnson, M.:** *Moral Imagination. Implication of cognitive science for ethics*. Chicago – London, 1993.

- Lakoff, G., Johnson, M.:** *Metafory, kterými žijeme*. Praha, 2002.
- Mazon, A. :** *Le slave commun*. Paris, 1965.
- Mluvnice češtiny I.** Praha, 1986
- Němec, I.:** *Slova a dějiny*. Praha, 1980.
- Nerlich, B.:** *Seeing as: Metaphors and images in individual and popular consciousness and imagination* (article based on a paper first given at the Mind, Language and Metaphor - EuroConference on Consciousness and the Imagination, Kerkrade, April 20-24, 2002, funded by the European Science Foundation), [online] dostupný z: <http://www.info-metaphore.com/articles/nerlich-metaphors-and-images.html> [cit. 2006-16-12].
- Pazdera, J.:** *Genetici řešili spor jazykozpytců*, zpráva [online], dostupný z: <http://www.osel.cz/index.php?clanek=488> [cit. 2007-08-17].
- Rastier, F.:** *Sémantique et recherches cognitives*, Paris, 1991.
- Seriot, P.:** *Oxymore ou malentendu? Le relativisme universaliste de la métalangue sémantique naturelle universelle d'Anna Wierzbicka*. Cahiers Ferdinand de Saussure 57, 2005. s. 23-43.
- Turner, M.:** *Literární mysl*. Praha, 2005.
- Turner, M. :** *L'imagination et la créativité: Conférences au Collège de France*, [online], dostupný z: na <http://markturner.org/cdf.html> [cit. 2007-09-25].
- Van Leeuwen – Turnovcová, J.:** *K sémantice polarity mezi pravou a levou polovinou sociálního prostoru*, in : Sborník 1990-1991 Kruhu přátel českého jazyka. Praha, 1993. s. 110-137.
- Vaňková, I. a kol.:** *Co na srdci, to na jazyku - Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha, 2005.
- Valat, J.:** *Le comportement émotionnel: La peur* (cours de licence, Université Montpellier II), [online] dostupný z: http://mon.univ-montp2.fr/claroline/document/goto/index.php/Jean_VALAT/LE_COMPORTEMENT_EMOTIONNEL.pdf?cidReq=L2L3ETM [cit. 2008-01-03].
- Weil-Barais, A. a kol. :** *L'homme cognitif*. Paris, 2005.

II.

- Abou-Zeid, S. et Picci, G. :** *Larousse dictionnaire français / arabe*. Paris, 2008.
- Andrejčin, Lj. a kol. :** *Bългарски тълковен речник*. Sofija, 1995.
- Balcová, T., Greňa, Š. :** *Česko-slovenský a slovensko-český slovník*. Bratislava, 2004.
- Билецький-Носенко, Р. :** *Slovník ukraïnsьkoï movi*. Kiïv, 1966.
- Diouf, J.-L. :** *Dictionnaire wolof-français et français-wolof*. Paris, 2003.
- Doroszewski, W. a kol. :** *Słownik języka polskiego, Tom szósty : P – Prę*. Warszawa, 1964.
- Havránek, B. a kol.:** *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha. 1960-1971.
- Holub J., Kopečný Fr. :** *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: 1951.
- Chaduteau, G.-A. :** *Sango : langue nationale de Centrafrique : dictionnaire français-sango, lexique sango-français, grammaire pratique du sango*. Sancerre, 2006.
- Ivić, P. a kol.:** *Češko-srpski rečnik / Česko-srbský slovník*. Beograd, 2001.
- Jentsch, R. :** *Deutsch-obersorbisches Wörterbuch, Němsko-hornjoserbski słownik, II, L-Z*, Bautzen, 1991.
- Khakimov, K.-M.:** *Uzbek-english dictionary*. New York, 1994.
- Kopecký, L.-V. a kol.:** *Česko-ruský slovník*. Praha, Moskva, 1973.
- Krapivy, K. K. :** *Belorussko-russkij slovar*. Moskva, 1962.
- Machek, V.:** *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 1957.
- Malherbe, M. :** *Parlons kuna : une langue amérindienne du Panama*. Paris, Budapest, Kinshasa [etc.], 2006.
- Mertens, G. :** *Dictionnaire kiswahili-français et français-kiswahili*. Paris, 2006.

- Moskovljević, M.** : *Rečnik savremenog srpskog književnog jezika s jezičkim savetnikom*. Beograd, 2000.
- Murgozki, Ž.** : *Rečnik na makedonskiot jazik*. Skopje, 2005.
- Ožegov, S. I.** : *Slovarь russkogo jazyka*. Moskva, 2006.
- Páta, J.** : *Kapesní slovník lužicko-česko-jihoslovanský a česko-lužický*. Praha, 1921.
- Rajaonarimanana, N.** : *Dictionnaire du malgache contemporain : malgache-français, français-malgache*. Paris, 1995.
- Rejzek, J.**: *Český etymologický slovník*. Praha, 2001.
- Schumann-Antelme, R., Rossini, S.**: *Lecture illustrée des hiéroglyphes*. Monaco, 1998.
- Skok, P.**: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1974.
- Soemargono, F. ; Arifin, W.** : *Dictionnaire français-indonésien*. Paris, 1991.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, Knj. 3, Ne-Pren*. Ljubljana, 1979.
- Stevanović, M. a kol.**: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Novi Sad, 1990.